

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze
Ústav pro klasickou archeologii

Diplomová práce

Karel Kůt

Waldgirmes v kontextu augustovské doby
Waldgirmes in the context of the Augustan period

Praha 2011

Vedoucí práce: Doc. PhDr. Jiří Musil, PhD.

Děkuji panu docentu Jiřímu Musilovi za obdivuhodnou trpělivost, kterou se mnou má, přátelský a inspirující přístup i za moudré rady, jež mi věnoval nejen k této práci, ale také na cestu za poznáním minulosti. Tato poučení mi často sloužila jako mapa v bludišti stop dávných kultur a civilizací a já se tak mohl vydat správným směrem proti proudu věků za jejich pochopením. Nemalou měrou se o to zasloužili i pan profesor Bouzek a paní docentka Ondřejová, protože i jim patří můj vděk a také všem ostatním vyučujícím Ústavu pro klasickou archeologii. Děkuji Mírovi Dudíkovi za jeho neochvějné přátelství, podporu a porozumění, které mi pomáhají na pouti životem a činí ji tak o mnoho radostnější. Pochvalu si zaslouží Danča Valentová za svou brilantní znalost anglického jazyka, o níž se se mnou opět podělila při korekci překladu. Mé díky patří také Alence Kropíkové za nezapomenutelné čtyři měsíce a motivaci pro tuto práci, Vlád'ovi Bláhovi a Adamovi Jírovi za technickou pomoc, rodičům za trpělivost a vstřícnost, členům „Förderverein Römisches Forum Waldgirmes e.V.“, za velmi ochotné přivítání na této jedinečné lokalitě a všem ostatním, kteří mě jakýmkoliv způsobem podpořili.

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne

.....

Karel Kůt

Název práce: Waldgirmes v kontextu augustovské doby

Autor: Karel Kůt

Ústav: Ústav pro klasickou archeologii

Vedoucí práce: Doc. PhDr. Jiří Musil, PhD.

Abstrakt: Práce se zabývá lokalitou doby římské ve Waldgirmes (v dnešním Německu) v kontextu římské expanze za vlády císaře Augusta. Zaměřuje se na archeologickou situaci, strukturu a dispozici objektů a použité stavební technologie. Přináší interpretaci místních prostor i případné zmínky antických pramenů. Přistupuje také k širšímu pohledu z hlediska augustovského horizontu a s ním spjaté invaze do Germánie, kde osu pronikání vojsk tvořily řeky Lippe, Mohan a Lahn. Podél nich Římané zakládali své opěrné body a tak si práce všímá i dalších fortifikací a jejich staveb vzniklých v tomto období v dané oblasti. Zohledňuje také formy koexistence Římanů s domácími obyvateli.

Klíčová slova: Waldgirmes, Augustus, Římané, Germánie

Title: Waldgirmes in the context of the Augustan period

Author: Karel Kůt

Department: Institute for Classical Archaeology, Charles University

Supervisor: Doc. PhDr. Jiří Musil, PhD.

Abstract: The thesis focuses on the locality of the Roman period in Waldgirmes (contemporary Germany) in the context of Roman expansion in the time of Augustan rule. It concentrates on archaeological situation, structure and disposition of objects and used building technologies. It brings the interpretation of local space and references to ancient sources. It approaches a broader perspective from the viewpoint of Augustan horizon with its related invasion to Germany, where the axis of army penetration was formed by the rivers Lippe, Mohan and Lahn. As the Romans used to establish their supporting strategic points along these rivers, the thesis focuses also on other fortifications and constructions created in this period and in the given area. It also takes into consideration the forms of coexistence of the Romans with the original inhabitants.

Keywords: Waldgirmes, Augustus, Romans, Germania

OBSAH

ÚVOD.....	7
1. AUGUSTOVA GERMÁNSKÁ POLITIKA.....	9
1.1. Drusova tažení.....	11
1.2. Události mezi r. 9 př. n. l. a 9. n. l.	14
1.3. Bitva v Teutoburském lese.....	17
1.4. Události po Varově porážce.....	18
2. WALDGIRMES.....	19
2.1. Poloha a přírodní podmínky.....	19
2.2. Předřímské objekty.....	20
2.3. Datace římského sídla.....	21
2.4. Opevnění.....	22
2.5. Charakter vnitřní zástavby.....	25
2.5.1. „Předforum“.....	26
2.5.2. Forum.....	27
2.5.3. Ostatní budovy.....	29
2.6. Doklady řemeslné činnosti.....	32
2.7. Vybrané nálezy.....	38
2.7.1. Mince.....	38
2.7.2. Militária.....	39
2.7.3. Keramika.....	40
2.7.4. Spony.....	42
2.7.5. Výjimečné nálezy.....	43
2.7.6. Bronzová socha.....	43
2.7.7. Zámky a klíče.....	45
2.7.8. Zemědělské nářadí.....	45
2.8. Lokalita po roce 9 n. l.	46
2.9. Waldgirmes v souvislostech a jeho hodnocení.....	47
3. DALŠÍ DŮLEŽITÁ NALEZIŠTĚ MEZI STŘEDNÍM RÝNEM A LABEM.....	51
3.1. Dorlar.....	51
3.2. Dünsberg.....	51
3.3. Dolní Výmar.....	53
3.4. Echzell.....	53
3.5. Bad Nauheim.....	53
3.6. Hedemünden.....	55
3.7. Rödgen.....	57
3.8. Wiesbaden.....	58
3.9. Frankfurt-Hoechst.....	58
3.10. Trebur-Geinsheim.....	58
3.11. Friedberg.....	59
3.12. Mohuč-kastel.....	59
3.13. Brechen-Oberbrechen.....	60
3.14. Arnsburg.....	60
3.15. Marktbreit.....	61
4. OBLAST PODÉL LIPPE.....	63
4.1. Holsterhausen.....	63
4.2. Haltern.....	64
4.2.1. Silverberg.....	64

4.2.2. Silverberg – hlavní tábor.....	65
4.2.3. Annaberg.....	67
4.2.4. Pobřežní kastely - „Auf der Hofestatt“	68
4.2.5. „Am wiegel“	68
4.2.6. Hroby	69
4.2.7. Východní tábor	70
4.2.8. Problematičnost datování.....	70
4.2.9. Hodnocení Haltern.....	72
4.3. Oberaden.....	73
4.4. Beckinghausen	74
4.5. Anreppen.....	75
ZÁVĚR	76
PRAMENY A LITERATURA	79
SEZNAM ZOBRAZENÍ	83

ÚVOD

Že je archeologie nadále živým oborem, přestože se zabývá pozůstatky dávných lidských aktivit, dokládají stále nové nálezy a zjištění. Mezi ně patří také objev místa Varovy bitvy v Kalkriese z onoho zlomového roku 9 n. l., výstavby římského města ve Waldgirmes a v neposlední řadě táborů budovaných podél přístupových cest jednotek, postupujících do vnitrozemí Germánie v době Augustovy vlády. Osou tohoto počínání se tehdy obrazně i doslovně staly řeky Lippe, Mohan a Lahn, sloužící jako dopravní komunikace, zajišťující také zásobování vojsk. Výzkumy a možnosti archeologie zažily dynamický obrat s rozvojem tzv. letecké archeologie, rozeznávající v terénu stopy objektů i díky stále více frekventovanému užívání geofyzikálních a přírodovědných metod. Na světlo vycházejí nové informace a my je můžeme konfrontovat s antickými písemnými prameny, které nám zanechali například: Tacitus, Cassius Dio, Velleius Paterculus, Suetonius a další. Kritickým pohledem ověřujeme jejich věrohodnost, jsou-li spíše propagandou nebo jestli skutečně nacházíme jejich reálný odraz. Docházelo-li ke kolonizaci dané oblasti, jejímu částečnému nebo úplnému podmanění, či dokonce snaze vytvořit provincii. Podstatným bodem pro toto pozorování je právě Waldgirmes, ležící na území dnešního Hesenska.

Diplomová práce by měla zhodnotit lokalitu prostřednictvím informací získaných moderními archeologickými metodami. Podstatné je analyzovat strukturu a dispozici objektů, použité technologie, dendrodata, rozbory keramiky, stavebního materiálu a dalších nálezů, přinášejících svědectví o tehdejších poměrech a lidech, kteří zde pobývali. Tyto údaje dále srovnává s písemnými prameny a zjišťuje tak jejich výpovědní hodnotu pro dané období. Snaží se objasnit jakou roli mohlo Waldgirmes hrát a nakolik dokresluje cíle a provedení Augustovy germánské politiky.

V počáteční kapitole diplomové práce procházíme od prvních tažení Římanů za Rýn v době Caesarově do Germanikových válečných akcí. Stěžejní je období vlády císaře Augusta a tehdejší vojenské a diplomatické aktivity. Nahlédneme na možné vladařovy koncepce a jejich případnou realizaci.

Po historickém pozadí následuje exkurze římským sídlem ve Waldgirmes a nálezy, jež se zde uskutečnily během výzkumů od roku 1993. Přihlédneme i k jeho úloze v římském počínání na pravém břehu Rýna.

Následující kapitola se věnuje nejen římské přítomnosti, ale i domácímu obyvatelstvu a jejich vzájemnému vztahu, interpretovanému na základě archeologických pramenů.

V poslední části se dostáváme až k řece Lippe, abychom viděli, jak Římané postupovali v tomto regionu a nakolik se situace lišila od té kolem středního Rýna. Velkou pozornost si zde zaslouží zejména fortifikace v Haltern, kde právě hlavní tábor vykazuje specifický charakter.

1. AUGUSTOVA GERMÁNSKÁ POLITIKA

Počátky trvalejší římské přítomnosti v západní Evropě sahají do doby Caesarovy, kdy došlo nejen k podmanění značné části Gallie, ale římské oddíly se poprvé dostávají do Británie a v letech 55 a 53 př. n. l. na pravý břeh Rýna. Tato tažení spíše jen demonstrovala římskou moc a sílu, avšak předznamenala další události, především mohutnou vojenskou expanzi severně od Alp (*Musil 1998, 151*). Až díky Caesarovi získali Římané podrobnější představy o Germánech, především díky jeho známým Zápiskům o válce galské. Tím, že poprvé podrobně popsal Germány a navíc je jako velkou skupinu oddělil od Galů, vytvořil představu o Rýně jako etnické hranici (*Wolters 2002, 22-23*).

Podle Plútarcha je Caesar autorem myšlenky „kontinentální Evropy“, která by pod římskou mocí zahrnovala Dácii, Parthii a Germánii. Augustus jako Caesarův následovník a pokračovatel soustředil své úsilí především na oblast střední Evropy a podmanění Germánie (*Musil 1998, 151*).

Celé Porýní patřilo až do doby Augustovy vlády jak pod správu, tak i pod vojenské velení Gallie. Horní Podunají, zvláště oblast raetsko-vindelická, byla této oblasti podřízena jen okrajově.

V době, kdy byl místodržícím v Gallii M. Vipsanius Agrippa (39-38 př. n. l.) a pak za vlády Augustovy (v letech 20-19 př. n. l.) římská vojska opět překročila Rýn (*Bouzek – Sakař 1990, 14-15*).

Za Agrippova tažení došlo k přesídlení Ubiů z oblasti kolem řeky Lahn u Dünsbergu do okolí pozdějšího Kolína nad Rýnem. Ubiové měli jako spojenci chránit římské území proti jiným neklidným germánským kmenům, které bohatá Gallie lákala ke kořistnickým nájezdům (*Musil 2006, 208; Eck 2004, 79*).¹

Tyto aktivity především Sugambrů, Usipetů a Tenkterů sílily a popudem pro jasnou odezvu se stala zdrcující porážka legáta Marca Lolliia a ztráta orla 5. legie na podzim roku 17 nebo 16 př. n. l. (*Musil 2006, 208*). V porážce se viděl vesměs podnět k nové orientaci germánské politiky, i když snad jen z vnitřně politických důvodů od toho stylizovaný bod obratu nebo dokonce podnět k uskutečnění grandiózní koncepce kontinentální říše. Pozadím pro nepokoje u Sugambrů se stalo zřejmě rigidní vymáhání daní centuriony, kteří potom byli ukřižováni. To každopádně ukazuje na smluvní dohody mezi Římany a sousedy na pravém

¹ Srovnání: *Dobiáš 1964, s. 77*.

břehu Rýna. Patrně se podařilo chybu Říma natolik brzy napravit, že asi nejpozději roku 13/12 př. n. l. došlo k navrácení orla. Obnovené uzavření smlouvy se Sugambry mohlo být také podporováno kvůli rivalitám mezi různými aristokratickými frakcemi, u nichž se nakonec prosadil Maelo (*Wiegels 2009, 56,58*).

Římská ofenzíva r. 15 př. n. l. nejprve směřovala na území Raetů a Vindeliků. Jejím vedením byli pověřeni Augustovi adoptivní synové – Tiberius a Drusus. Léto tohoto roku se tradičně považuje za počátek římské přítomnosti za Alpami. Tiberius vyrazil pravděpodobně z Gallie a přes severní Švýcarsko došel až k Bodamskému jezeru. Jeden pochodový den mu stačil, aby dosáhl pramenů Dunaje. Drusovy jednotky vyšly z Aquileie alpskými údolími a pasy a za Alpami svedly 1. srpna úspěšnou bitvu, která tažení zakončila. V této době došlo k vybudování prvních táborů ve Windischi, Basileji a Zürichu. Jedna z prvních fortifikací v alpském podhůří byla objevena na horním toku Rýna u Dangstetten. Tento asi 13 ha velký objekt vznikl v letech 15-12 př. n. l. Za nejstarší doklady Drusovy přítomnosti v Bavorsku se považují nálezy z Döttenbichlu, jižně od Obermmergau. Datují se přibližně 15-10 př. n. l. Pravděpodobně roku 15 př. n. l. došlo ke konečnému připojení regna Norica. Cílem těchto aktivit zřejmě ani v této době nebylo porobení celé Germánie až k Labi, ale řešení otázky v alpském podhůří mělo upevnit situaci v Gallii a zlepšit její spojení s Itálií. Události roku 15 př. n. l. a jejich úspěšné zakončení se staly námětem mincovních ražeb (denár z Lyonu ražený 15-12 př. n. l.). Nad La Turbie v dnešním Monacu vznikl r. 7/6 př. n. l. z popudu senátu monument (*Tropaeum alpium*), velebící porobení 45 alpských kmenů. Zmíněné skutečnosti dokládají, jak velký propagandistický význam a dopad letní tažení r. 15 př. n. l. mělo (*Musil 2006, 208-210*).

Augustus zůstal od r. 16 do r. 13 př. n. l. v Gallii. V té době bylo provedeno nové provinciální uspořádání *Tres Galliae*, zahrnující také census. Jeho důsledkem tehdy zároveň nastala vojenská změna struktury. Kdy a v jakém rozsahu bylo přeloženo vojsko na Rýn a do jaké míry toto můžeme hodnotit jako bezprostřední a plánovaný náběh pro Drusova válečná tažení, není snadné rozhodnout a závisí v neposlední řadě na nezávislém datování vojenských táborů na Rýně, které ale v požadované přesnosti archeologickými metodami není možné. Každopádně začíná zřízení vojenských opěrných bodů přímo na Rýnu již zřetelně před místodržitelstvím Drusa r. 13 př. n. l. a pravděpodobně také před Lolliovou porážkou, jak již provedl nahoře k Neussu a Nijmegen-Hunerbergu. V době drusových tažení 12-9 př. n. l. existovaly k tomu opěrné body ve *Vetera I-Xanten-Birten* a *Mogontiacu*-Mohuči jako dvojí

tábor legie ve strategické poloze naproti ústí Lippe a Mohanu, ke kterým se družily další přibližně v Moers-Asberg a snad také Bonn (*Wiegels 2009, 58-59*).

Takové lineární rozmístění vojska na vnější hranici se stalo novým jevem. Hodilo se k tomu, aby zamezilo dalším kontaktům mezi Galy a Germány i přechodům Germánů přes Rýn. Tyto vojenské oddíly však nebyly zbaveny povinnosti chránit římské panství v samotné Gallii – v r. 12 př. n. l. potlačovaly nepokoje, které vzplály kvůli vybírání daní. Došlo k vybudování loďstva – majícího za úkol tábory zásobovat a pomáhat při přesunu vojenských oddílů – a dokonce i kanálu, jež spojil Rýn od Fechtenu (v dnešním Nizozemí) s jezerem IJsselmeer. Tato opatření jasně ukazují na to, že Římané připravovali rozsáhlejší výpravy za Rýn (*Wolters 2002, 32*).

Lze rozeznat tři hlavní fáze v časovém úseku od 12 př. n. l. do 16 n. l.:

1. Drusova válečná tažení 12-9 př. n. l.
2. tažení M. Vinicia a Tiberia 1-6 n. l. a Vara 7-9 n. l.
3. Germanikova tažení 14-16 n. l. (*Aßkamp 2009, 172*).

1.1. Drusova tažení

V letech 12 až 9 př. n. l. vstoupila římská politika v Germánii do fáze rozsáhlých vojenských operací, během nichž vojska pod Drusovým velením pronikala stále hlouběji do oblastí východně od Rýna a nakonec dosáhla Labe (*Obr. 1*).

Dodnes zůstává sporné, co bylo cílem těchto výprav. Představovaly pokračování dosavadní politiky na ochranu galských hranic, nebo tu šlo o plánovitě uskutečňované obsazení celé oblasti až k Labi – pokud ne ještě dále – a následné začlenění do provinciální struktury říše (*Wolters 2002, 33*).

Roku 12 př. n. l. znovu vpadli Sugambrové s jejich spojenci – asi Usipety a Tenktery – do Gallie, pravděpodobně v souvislosti s nepokoji vyvolanými kvůli galskému censu, jakož i Římem zřejmě v létě téhož roku založeným *concilium Galliarum*² v *Lugdunu* (*Wiegels 2009, 59*). Nejdříve je Drusus zatlačil a poté vedl svá vojska přes „ostrov Batavů“ územím Usipetů až do oblasti, kde sídlili Sugambrové, a vyplenil ji.

Tato akce se ještě podobala vojenským výpravám, při nichž byly nepřátelské germánské kmeny zahrnány za Rýn. Bezprostředně po ní však Drusus zahájil přes nadcházející

² Celogalské kultovní místo „Romy a Augusta“ u *Lugduna* (dnešní Lyon) sloužilo současně jako „zemský sněm“ k pravidelným schůzkám knížat z různých galských osad a stalo se tak důležitým komunikačním a koordinačním centrem (*Wolters 2002, 31-32*).

zimní období druhé vojenské tažení, které již nemůžeme chápat jako součást obrany a naznačuje dalekosáhlé strategické úmysly. Plavil se s loďstvem po proudu Rýna a vplul do Severního moře, táhl územím Frísů, kteří se k němu připojili, a pronikl až k Chaukům (Wolters 2002, 34). Toto tvořilo náběh pro velké vojenské tažení následujících let provázeném boji proti Chaukům, na Emži sídlícím Brukterům a definitivním přemožením Usipetů a Tenkterů (Obr. 2.). Nakonec bylo dosaženo ve velké ofenzívě přes Lippe oblasti Chauků na Vezeře, díky tomu, že Sugambrové se svým celým nasazením táhli proti Chattům a římskému vojsku tak vydali cestu k Cheruskům.

Možná byli již tehdy (nebo r. 8 př. n. l.) Cheruskové donuceni do spojeneckého vztahu s Římem. Při návratu – podmíněném problémy se zásobováním – se Římané dostali několikrát do nesnáze. Nebezpečnou se stala zejména léčka u *Arbalo*. Na konci roku byl na místě, kde se stékají Lippe a Elison, postaven pevný legionářský tábor, který se podařilo přesvědčivě identifikovat s Oberaden. Časově stejný se zdá pobřežní kastel Beckinghausen. Mělo také dojít ke zřízení opevnění přímo na břehu Rýna v oblasti Chattů, což dokládá výstavbu silné pravorýnské operační báze na středním Rýnu v předpolí Mohuče. Tento objekt je však sotva ke ztotožnění se zásobovací stanicí Rödgen, obecně datované do Drusovy doby.³

Jak dalece s tím souvisí odpadnutí Chattů od Římanů a jejich koalice se Sugambry, s nimiž ještě krátce předtím stáli ve válce, zůstává otevřené. Podle Cassia Diona (54, 36, 3) nastala spojenecká výměna teprve r. 10 př. n. l., mohla by být podmíněna častými vnitřními rodovými konflikty. Potom se v každém případě stáhli zpět z jim dříve přiděleného sídla ve staré zemi Ubiů. Drusus jim měl způsobit těžké ztráty nebo je také podmanit, avšak podrobnosti zůstaly nejasné (Wiegels 2009, 60-61).

Na konci r. 11 př. n. l., když Drusus pronikl až k Vezeře a vojsko ho za jeho úspěchy provolalo *imperátorem*, povolil mu Augustus triumfální odznaky a tzv. *ovatio*. Už v této počtě se zřetelně odráží ukončení bojů, potvrzené navíc rozhodnutím uzavřít Ianův chrám v Římě (Wolters 2002, 39-40).

„(Chrámeček) Iana Quirina, který měl být podle vůle našich předků uzavřen, ten, jakmile byl po celé říši národa římského vítězstvími nastolen mír, ačkoliv před mým

³ Stále ještě neznáme opěrný bod založený na podzim r. 11 př. n. l. „u Chattů poblíž Rýna“ (Cass. Dio LIV, 33). Sice by se k tomu hodily nálezy z Rödgen, ale zcela zvláštní charakter tohoto místa hovoří spíše pro to, že bylo založeno na konci válečného tažení, při kterém vojsko a ostatní měli trpět problémy se zásobováním (von Schnurbein 2000, 34).

narozením, jak je zaznamenáno, byl od založení Města zavřen celkem (jen) dvakrát, přikázal za mého principátu senát třikrát zavřít“ RG 13 (přel. J. Nováková, Praha 1973).⁴

Tento zamýšlený veřejný čin by nebylo možné vysvětlit, kdyby se na počátku r. 10 př. n. l. počítalo s dalšími vojenskými střety nebo kdyby se dokonce chystala další ofenzíva. Také boje vedené Drusem musely být v roce 11 př. n. l. považovány – přinejmenším Augustem – za ukončené, a tak dosažen stav, slibující delší mírové období.

Obnovení bojů v roce 10 př. n. l. stojí v jasném protikladu k válkám z let 11 a 9 př. n. l. Římský zásah si vynutila skutečnost, že Chattové opustili místa, jež jim Římané vykážali. Vlastním podnětem, který zabránil uzavření Ianova chrámu, však byl vpád Dáků do Pannonie spojený s nepokoji v Dalmácii. Možná, že až toto vynucené obnovení bojů na Dunaji pod Tiberiovým velením vedlo k tomu, že jeho bratr směl také opět zahájit válku na novém úseku rýnské fronty (Wolters 2002, 40).

Patrná je tedy dvojitá operační linie: za první od dolního Rýna, za druhé od středního Rýna nahoru a směřovaná do oblasti Germania magna. Ukazuje se ale také podstatné rozšíření protiřímského seskupování kmenů, ke kterým vedle Sugambrů jako hlavní odpůrci patřili také Usipetové, Tenkterové, Chaukové, Brukterové, Cheruskové a Chattové, všechny kmeny Rýnsko-Vezerské oblasti. Navíc je ale také ještě oznamován úspěch proti Markomanům, náležející do roku 10 nebo 9 př. n. l., možná je ale také srovnáván s vítězstvím nad Svěby r. 9 př. n. l.⁵

Od Mohuče táhl Drusus v r. 9 př. n. l. skrze území Chattů a Svěbů, přičemž došlo k těžkým bojům, a potom neobtěžován prošel zemí Cherusků až k Labi. Na břehu postavil vítězný památník, obrátil se údajně po špatném znamení⁶ a zemřel při zpátečním pochodu na následky pádu z koně (Wiegels 2009, 62).

„Když na rozličných místech přemnoho krve onoho národa prolito a Germanie z veliké části již podmaněna byla, uchvátil ho za jeho konsulatu osud naň nelaskavý v třicátém roce jeho věku“ (Vell. Paterculus II, 97).⁷

⁴ „*Ianum Quinnum, quem claussum esse maiores nostri voluerunt cum per totum imperium populi Romani terra marique esset parva victoriis pax, cum priusquam nascerer, a condita urbe bis omnino clausum fuisse prodatur memoriae, ter me principe senatus claudendum esse censuit*“
(<http://www.thelatinlibrary.com/resgestae.html#13>).

⁵ Srovnání: Dobiáš 1964, s. 77-78.

⁶ Podle legendy ho zadrželo nadpřirozené znamení. Barbarská žena, která neukojitelnému vojevůdci poručila zastavit, spíše personifikovala kritiku Drusova nezadržitelného pronikání do Germánie, spojeného se značnými ztrátami (Wolters 2002, 39).

⁷ „*Sed illum magna ex parte domitorem Germaniae, plurimo eius gentis variis in locis profuso sanguine, factorum iniquitas consulem, agentem annum tricesimum, rapui*“ (<http://www.thelatinlibrary.com/vell2.html#97>).

S válečnými taženími tohoto roku (nebo již od 11 př. n. l.?) by mohly souviset také opevněné objekty u Hedemünden, které nepochybně začínají v „horizontu Oberaden“. Tiberius se hned vydal do Germánie, našel svého bratra ještě živého a doprovodil po jeho smrti tělo až do Říma (Wiegels 2009, 62).

„O svého bratra Drusa přišel v Germánii a dovezl jeho mrtvé tělo, kráčeje před ním po celou cestu pěšky až do Říma“ (Suetonius III, 7).⁸

Tam pohřbili Drusa v Augustově mauzoleu. Bylo mu spolu s jeho syny přiřčeno přízvisko *Germanicus*. Kromě toho jej vyznamenali kenotafem a triumfálním obloukem přímo na Rýnu (Wiegels 2009, 62).

1.2. Události mezi r. 9 př. n. l. a 9. n. l.

Po Drusovi převzal velení na Rýně Tiberius. Pokračoval v r. 8 př. n. l. v taženích, avšak zprávy o velkých střetech již nemáme. Velleius Paterculus nicméně shrnul události následovně (Wolters 2002, 40):

„Obtížné vedení této války bylo potom vzneseno na Nerona. Ten ji spravoval s udatností sobě vlastní a obvyklým stěštěm, prošel vítězně všechny části Germánie beze vší ztráty vojska sobě svěřeného, oč tento vůdce vždy hlavně pečoval, a podmanil ji tak, že ji upravil skoro na způsobu provincie poplatné“ (Vell. Paterculus II, 97).⁹

Podobně se vyjádřil římský historik 1. stol. n. l. Aufidius Bassus v díle *Historiae*, podle nějž si Tiberius podmanil všechny Germány mezi Rýnem a Labem.

Vedle četných smluv uzavřených s Germány sídlícími východně od Rýna, které naznačují, že Tiberius vedl válku také diplomatickou cestou, došlo v této době k přesídlení části kmene Sugambrů na levý břeh Rýna.

1. ledna 7 př. n. l. slavil Tiberius spolu s počátkem svého druhého konzulátu v Římě triumf. Na zlatých a stříbrných mincích se objevoval motiv stojícího barbara v germánském oděvu, předávajícího sedícímu Augustovi dítě jako symbol pokoření. Navíc se v tomto roce rozšířilo *pomerium*, sakrální hranice města – symbol pro úspěšné rozšíření impéria v samotném Římě. Tím byl výbojům v Germánii výslovně přiznán význam pro celou říši (Wolters 2002, 40-41).

⁸ „*Drusum fratrem in Germania amisit, cuius corpus pedibus toto itinere praegrediens Romam usque peruexit*“ (<http://www.thelatinlibrary.com/suetonius/suet.tib.html#7>).

⁹ „*Moles deinde eius belli translata in Neronem est: quod is sua et virtute et fortuna administravit peragratusque victor omnis partis Germaniae sine ullo detrimento commissi exercitus, quod praecipue huic duci semper curae fuit, sic perdomuit eam, ut in formam paene stipendiariae redigeret provinciae*“ (<http://www.thelatinlibrary.com/vell2.html#97>).

Vyloučení Tiberia z politiky v r. 6 př. n. l. a jeho odchod na Rhodos¹⁰ nevedlo ke změnám římských pozic v Germánii. Docházelo patrně k povstáním, mnohé ale zůstává kvůli nedostatečným zprávám nejasné (Eck 2004, 80).

Po době Tiberiova velení zájem antických autorů o události v Germánii mizí. Nemůžeme ani určit pořadí jednotlivých vrchních velitelů. Jen spíše náhodou dochovaná zpráva se zmiňuje o Luciu Domitu Ahenobarbovi. V době kolem přelomu letopočtu přidělil Hermundurům území dříve obývané Markomany (Wolters 2002, 42). Markomany předtím odvedl do Čech Marobud pravděpodobně někdy mezi lety 9-6 př. n. l. (Dobiáš 1964, 90). Ahenobarbus také táhl s vojskem k Labi, dokonce ho překročil a uzavřel s tamějšími kmeny přátelské smlouvy.

Za Marka Vinicia vypukla tzv. *immensum bellum*. Její kořeny možná ležely v nezdařeném přesídlení Cherusků. Tato „nezměrná válka“ se odehrávala přinejmenším v severním Německu. Jako protivníci se zmiňují Attuariové, Brukterové, Cheruskové, Chaukové a Langobardi. Není jasné, zda došlo k nepokojům i v oblasti Lippe a dále na jih. Sám Vinicius si v těchto bojích vysloužil triumfální odznaky. Když se Tiberius vrátil z rhodského exilu, bylo mu hned svěřeno velení v Germánii. V letech 4 a 5 n. l. se mu opět podařilo upevnit římské panství až za řeku Vezeru (Wolters 2002, 42).

Za vrchol germánské politiky lze považovat rok 5 n. l., kdy se Tiberius dostává až k Labi a podniká námořní výpravu na sever Jutského poloostrova, kde uzavřel několik mírových smluv s tamními kmeny. Jak úspěchy vojenských akcí, tak smlouvy vedly k tomu, že Labe již bylo považováno za hranici římské politiky. Reálně však lze uvažovat spíše o okupaci území, která vlastnímu zřízení provincie předcházela (Musil 1998, 151-152). Vojenská okupace tohoto rozsáhlého území nedovedla udržovat krok s úspěchy válečnými. Římané tu měli obsazeny jen jednotlivé strategické body, většinou bez vzájemné souvislosti, jak je právě různými místními akcemi získali nebo jak si vojenská situace vyžádala jejich obsazení (Dobiáš 1964, 96). V r. 5 n. l. již římské oddíly ovládaly severní předhůří Alp. Norické království patřilo do sféry jejich vlivu stejně jako severní část Pannonie podél dunajského toku. Ke konečnému podmanění území od středního toku Labe přes Čechy a Moravu až k Dyji chybělo ovládnutí Marobudova území (Obr. 86.). I když do té doby pokojné vztahy porušil také Marobud připojením Langbardů a Semnonů, a tím se dotkl římských zájmů na středním Labi, hlavním důvodem této vojenské akce byla snaha o úspěšné završení Augustovy imperiální koncepce (Musil 1998, 152).

¹⁰ Tiberius roztrpčený rodinnými poměry i tím, že Augustus dával před ním přednost svým vnukům, se vzdal tenkrát na čas veřejné činnosti a odešel do dobrovolného vyhnanství na Rhodos. Zůstal tam až do roku 2 př. n. l. (Dobiáš 1964, 113).

„V Germánii nebylo již ničeho, co by mohlo býti ještě podmaněno mimo národ Markomanů...“ (Vell. Paterculus II, 108).¹¹

R. 6 n. l. tedy došlo k akci, koncipované podobně jako v době Drusově. Jeden proud vyrazil pod vedením G. Sentia Saturnina z Mohuče, odkud jako při dřívějších akcích prošel Wetterau dále na východ.¹² Do souvislosti se s tímto tažením klade větší tábor nedaleko Marktbreitu. Druhý proud vedl z Carnunta Tiberius a zřejmě směřoval Moravským polem k severu. S tím snad souvisí nálezy militárií a spon typu Aucissa z lokality Mušov-Neurissen, rané datování stavby s apsidou je však spektakulární. Dokončení tažení zabránilo povstání v Pannonii a Illyrii (Dalmatů a Pannonů), které s velkým nasazením likvidovali Římané po dobu tří let. Tento konflikt znamenal ukončení Tiberiovy expedice v Germánii. Uchýlil se pak k rychlým diplomatickým jednáním s Marobudem. To dokládá prioritu řešení otázky panonského povstání před germánskou politikou, jistě šlo především o zajištění bezpečnosti severní Itálie (Musil 2006, 210-212).¹³

„Na zprávu o odpadnutí Ilyrů ujal se velení v nové válce, nejtěžší to ze všech zahraničních válek od časů válek punských. Vedl ji s patnácti legiemi a stejným počtem pomocných sborů po tři léta při všestranných a velikých nesnázích a krajním nedostatku potravin. A třebaže byl častěji odvoláván, přece vytrval z obavy, aby nepřítel tak blízký a mocný nepřešel k útoku, kdyby Římané dobrovolně ustoupili. Vskutku si odnesl skvělou odměnu této vytrvalosti, protože dokázal podrobit a ke vzdání přimět celé Ilyrikum, prostírající se mezi Itálií, královstvím norickým, Thrákií, Makedonií, řekou Dunajem a zálivem moře Jaderského“ (Suetonius III, 16).¹⁴

Velením porýnských legií byl pověřen legát Publius Quinctilius Varus, který se snažil upevnit římské pozice na východ od Rýna. Do té doby patří tábory v Halternu, Anreppenu a Holsterhausenu (Musil 2006, 210-212).

¹¹ „Nihil erat iam in Germania, quod vinci posset, praeter gentem Marcomannorum ...“ (<http://www.thelatinlibrary.com/vell2.html#108>).

¹² Tiberius svěřil západní armádu Saturninovi – veliteli porýnské armády, jenž býval v posledních letech germánských válek jeho zástupcem ve vrchním velení – s úkolem postupovat mu naproti územím Chattů (v Hessensku) a Hercynským lesem, až by se setkali na předem smluveném místě v srdci Boihaema (Dobiáš 1964, 98).

¹³ Nebezpečí se zdálo patrně tak veliké, že Augustus přikázal střežit i Řím. Byly vytvořeny nové pomocné jednotky, a to i z otroků, které majitelé museli pro vojenskou službu propustit. Došlo k nařízení i nuceného odvodu, dokonce i mezi městským obyvatelstvem Říma (Eck 2004, 81).

¹⁴ „Sed nuntiata Illyrici defectione transiit ad curam noui belli, quod grauissimum omnium externorum bellorum post Punica, per quindecim legiones paremque auxiliorum copiam triennio gessit in magnis omnium rerum difficultatibus summaque frugum inopia. Et quanquam saepius reuocaretur, tamen perseuerauit, metuens ne uicinus et praeualens hostis instaret ultro cedentibus. Ac perseuerantiae grande pretium tulit, toto Illyrico, quod inter Italiam regnumque Noricum et Thraciam et Macedoniam interque Danuuium flumen et sinum maris Hadriatici patet, perdomito et in dicionem redacto“ (<http://www.thelatinlibrary.com/suetonius/suet.tib.html#16>).

1.3. Bitva v Teutoburském lese

Vůdčí osobností revolty se stal Arminius, cheruský kníže, který sloužil pod Tiberiem jako velitel pomocného germánského sboru a dosáhl k svému patrně již zděděnému římskému občanskému právu i jezdeckého stavu. Poznal tak důkladně římskou vojenskou techniku. Vzpouza, jež nejprve propukla u Cherusků, zachvátila brzy kromě kmenů v samém sousedství Rýna a Severního moře snad všechny ostatní germánské kmeny mezi Rýnem a Labem (*Dobiáš 1964, 100-101*).

Varus se zřejmě nechal v pozdním létě r. 9 n. l. k tažení nalákat zprávou o germánském povstání. Arminius a jeho spojenci využili deštivého počasí a znalosti krajiny. Tacitus nazývá místo katastrofy *saltus Teutoburgiensis*. Boj trval tři dny. Varus a několik vysokých důstojníků spáchalo sebevraždu (*Eck 2004, 81-82*). Výsledkem byla ztráta orlů 17., 18. a 19. legie, zničení 3 alae a 6 kohort (*Musil 2006, 212*).

Místo této porážky se v poslední době spojuje s nalezištěm Kalkriese na severním okraji pohoří Wiehengebirge severně od Osnabrücku. Nalezla se tam četná římská militária poukazující na velkou bitvu i kosterní pozůstatky uložené do jam. Velké množství objevených mincí nepřekračuje horizont roku 9 n. l. (*Wolters 2002, 55*).

„Těžké a potupné porážky utržil všehovšudy dvě, a to vždy v Germánii, lolliovskou a varovskou. Lolliovská byla spojena s větší ostudou než škodou, varovská znamenala bezmála zkázu, protože v ní byly pobity tři legie s vůdcem i legáty a se všemi pomocnými sbory. Na zprávu o ní rozmístil Augustus vojenské hlídky po městě, aby nevznikly nepokoje, a místodržitelům v provinciích prodloužil pravomoc, aby byly spojenecké národy drženy v mezích lidmi zkušenými, na něž si již navykly. (...) Vykládá se, že byl Augustus tenkrát do té míry zděšen, že si po řadu měsíců nedával stříhat vousy ani vlasy a občas tloukl hlavou do dveří s voláním: Quintilie Vare, vrať legie! Výroční den porážky každoročně mu byl dnem smutku a nářku“ (*Suetonius II, 23*).¹⁵

¹⁵ „Graves ignominias cladesque duas omnino nec alibi quam in Germania accepit, Lollianam et Varianam, sed Lollianam maioris infamiae quam detrimenti, Varianam paena exitiabilem, tribus legionibus cum duce legatisque et auxiliis omnibu caesis. Hac nuntiata excubias per urbem indixit, ne quis tumultus existeret, et praesidibus provinciarum propagavit imperium, ut a peritis et assuetis socii continerentur. (...) Adeo denique consternatum ferunt, ut per continuos menses barba capilloque summisso caput interdum foribus illideret, vociferans: Quintili Vare, legiones redde! diemque cladis quot annis maestum habuerit a lugubrem“ (<http://www.thelatinlibrary.com/suetonius/suet.aug.html#23>).

1.4. Události po Varově porážce

Arminius vyzval Marobuda k účasti v protiřímském hnutí a poslal mu uťatou Varovu hlavu. Ale ten nevyužil příležitosti k porušení smlouvy uzavřené před třemi lety a jako důkaz své loajality poslal hlavu Tiberiovi k důstojnému pochování v hrobce Iuliů. Stejně korektně jako k Římanům se však Marobud zachoval i k Arminiovi, když převzal velení na Rýně Tiberius. Ačkoliv jej Římané požádali o pomoc proti němu, dovedl se markomanský král splnění tohoto požadavku vyhnout (*Dobiáš 1964, 101-102*).

Bitva v Teutoburském lese znamenala pro Řím velkou ztrátu, nicméně Tiberius, který opět velel rýnským legiím, provedl jejich reorganizaci a posílení. Osm legií se rozdělilo na dvě části: *exercitus superior* a *ex. inferior apud ripam Rheni*. Veleli jim *legati pro praetore* sídlící ve Veterae a Mogontiacu (*Musil 2006, 213*).

Roku 11 n. l. překročil Tiberius s vojskem Rýn. S opatrností, spojenou s disciplínou, táhl germánským územím a zemi plnil (*Wolters 2002, 59*).

„Za Rýnem pak zachovával takový životní pořádek, že pojídal sedě na holém drnu a často přenocoval bez stanu“ (*Suetonius III, 18*).¹⁶

Zřejmě se přitom nevzdaloval příliš od Rýna ani si nepodmanil žádné germánské kmeny. Doloženy jsou také operace římského loďstva.

V následujícím roce vedl Tiberius vojsko opět Germánií. Zvítězil v bitvě patrně nad Bruktery. Na konci roku předal velení nad vojskem Germanikovi (*Wolters 2002, 59*).

Germanicus se snažil obnovit situaci před rokem 9, podařilo se mu dokonce po bojích s Chersky r. 16 získat zpět jednoho orla a po porážce Arminia byl r. 17 n. l. slaven v Římě triumf nad Chatty, Chersky a Angrivary (*Musil 2006, 213*).

¹⁶ „*Trans Rhenum uero eum uitae ordinem tenuit, ut sedens in caespite nudo cibum caperet, saepe sine tentorio pernocoaret ...*“ (<http://www.thelatinlibrary.com/suetonius/suet.tib.html#18>).

2. WALDGIRMES

Po objevení 21 ha velkého tábora – roku 1986 O. Braaschem – na návrší nad údolím Lahnu, severozápadně od Lahnau-Dorlar (Lahn-Dill-Kreis), byl v zimě 1993/1994 odhalen geofyzikálními průzkumy terénu a vykopávkami Římsko-germánské komise¹⁷ ve vzdálenosti pouhých dvou kilometrů vzdušnou čarou na severozápadním okraji obce Lahnau-Waldgirmes další římský bod (*Obr. 3.*). Už roku 1990 zde paní Gerda Weller učinila nálezy, které náleží do doby okolo přelomu letopočtu. Její hlášení na Zemský úřad pro památkovou péči Hessenska¹⁸ vedlo k intenzivním terénním průzkumům, prováděným od podzimu 1993 Římsko-germánskou komisí v užší spolupráci se Zemským úřadem pro památkovou péči Hesenska. Archeologické vykopávky byly dílčím projektem stěžejního bodu programu,¹⁹ od konce roku 1993 finančně podporovaného Německou výzkumnou společností (*von Schnurbein – Wigg – Wigg 1995, 337*).²⁰

Pomáhaly také společenství Lahnau, město Wetzlar, Lahn-Dill-Kreis a v neposlední řadě Spolek pro podporu římského fóra Waldgirmes.²¹

2.1. Poloha a přírodní podmínky

Waldgirmes, které od roku 1979 náleží k velkému společenství Lahnau, se nachází asi 5 km severovýchodně od Wetzlaru na severním okraji nivy Lahnu (*Obr. 5.*), v níž se zde směrem na východ až po Gießen otevírá údolí středního Lahnu. Poprvé je dokumentováno roku 771 prostřednictvím daru klášteru Lorsch.

Pánevní krajina kolem Wetzlaru-Gießenu je omezena na severu a západě hornatinou Lahn-Dill s výškou mezi 250 a 500 m, patřící k rýnskému břidlicovitému pohoří a na jihu východní částí Zadního Taunu. Na jihovýchodě je z rozšířeného údolí Lahnu snadno k dosažení úrodná nížina Wetterau, protože se zde nevyskytují žádná horská pásma. Východně se rozprostírá Přední Vogelsberg, který od sebe odděluje Wetterau na jihu a pánev

¹⁷ Römisch-Germanische Kommission (RGK)

¹⁸ Landesamt für Denkmalpflege Hessen

¹⁹ Vykopávky byly částí projektu „Germanische Besiedlung im Vorfeld des Wetterau-Limes“ (Germánské osídlení v předpolí limitu Wetterau), v rámci stěžejního bodu programu „Kelten, Germanen, Römer im Mittelgebirgsraum zwischen Mosel und Saale. Archäologische und naturwissenschaftliche Forschungen zum Kulturwandel unter der Einwirkung Roms in den Jahrhunderten um Christi Geburt“ (Keltové, Germáni, Římané v prostoru Středohoří mezi Moselou a Sálou. Archeologické a přírodovědné výzkumy ke kulturní změně pod vlivem Říma ve stoletích kolem Kristova narození).

²⁰ Deutsche Forschungsgemeinschaft (DFG)

²¹ Förderverein Römisches Forum Waldgirmes e.V. - 35633 Lahnau - Georg-Ohm-Str. 2

<http://www.roemerforum-lahnau.de/index.html>

Amöneburger na severu. Příznivé klima a dobré půdní poměry předurčují nivu Lahnu pro pastevectví a využití luk. Výše ležící bezpovodňové terasy díky sprašové pokrývce sloužily k intenzivnímu zemědělství. Ve strmých svahových polohách severně od Lahnu dominuje lesní těžba. Dopravně geograficky významné je údolí Lahnu kolem Wetzlaru-Gießenu jako část severo-j jižního spojení od středního Rýna k Vezeře.

Topograficky je místo sídla pečlivě vybráno, geografické okolnosti byly optimálně využity (*Obr. 10.*). Nachází se ve středně svažité oblasti na relativně rovném, bezpovodňovém zbytku říční terasy Lahnu asi 25 m nad nivou této řeky. S ohledem na nynější tok leží lokalita jen něco více než 1 km severně od Lahnu a má tak zároveň napojení na vodní cestu. Kdyby v augustovské době protékal Lahn na severním okraji nivy údolí, byla by cesta do sídla vzdálená jen 750 m. Nepozorovaně se sotva mohl někdo přiblížit, protože velká část údolí Lahnu byla odtud dobře viditelná. Na východě a západě ohraničují svahy vedoucí k Metzebachu resp. k Längenbachu jen mírně skloněnou plochu, na níž sídlo stálo. Oba potoky ústí do Lahnu a mohly by také hrát roli v zásobování vodou. Asi 200 m severně od tábora stoupá terén na nadmořskou výšku přes 200 m. Přístupy se naskýtalý od jihu, resp. jihovýchodu ve spojení s přechodem Lahnu u Dorlaru a od jihozápadu podél severní strany Lahnu (*von Schnurbein – Wigg – Wigg 1995, 337-340*).

V oblasti fora se našly velmi rozdílné horniny. Ačkoliv mezi nimi dominuje lokální vápanec, je velmi nápadné, že na druhém místě četnosti stojí cizí, dovezená hornina. Ta je snadno opracovatelná a vhodnější právě pro reprezentativní stavební záměr. Jiné opracované kameny naproti tomu klesají, jeví se ve formě předmětu k užívání („mlýnský kámen“). Další horniny jsou zase rudy. Také téměř bez výjimky cizí.

Římský opěrný bod leží převážně na pleistocéním štěrku, drobném štěrku a písku vyšší střední terasy. V dalším okruhu je areál pokryt mladší spraší. Rostlé paleozoické horninové posloupnosti rýnského břidlicového horstva se vyskytují ve vzdálenosti jen 1,5 až 3 km na západě, severu a východě antického sídla; tvoří hlubší podklad terénního stupně. Jedná se zde o sedimentální, resp. vulkáno-sedimentální usazeniny (*Becker – Rasbach 2003, 172*).

2.2. Předřímské objekty

Byla také učiněna nálezová pozorování přiřazovaná pohřebišti doby železné (*Obr. 11*). Jednalo se o kruhové příkopy a pravoúhlé objekty, většinou pouze neúplně a velmi povrchně zachované. Pokud se dal zjistit průměr kruhových příkopů, tak kolísal mezi 7 a 10 m. Rozměr pravoúhlých zařízení činil 5 x 6,5 až 8 x 8 m (*Becker – Rasbach 2003, 156*).

U tří kruhových příkopů se ocitaly ve vnitřní části ploché, asi 2,5 x 1 m velké jámy. Zbytky kostí nebo odstínu zemřelého nemohly být prokázány. Pouze v jedné jámě se objevil bronzový třízlový náramek (*Obr. 12.*), datovaný do latěnu A. Skupina pěti sterilně vyplněných jam podobného rozměru byla odkryta už r. 1997 a 1998 jižně od 25,5 x 17 m velkého pravoúhlého objektu. Směr jam se orientuje na toto zařízení. Další kruhový příkop s průměrem o 17 m ležel v západní polovině plochy výzkumu. Na východě porušil starší, v jeho vnitřku ležící pravoúhlý objekt, v jehož centru se našla 2,5 x 1 m velká jáma, ze které se vyprostilo několik železných zbytků.

Jeden hrobový objekt skrýval žárový pohřeb v centru kruhového příkopu s průměrem 24,5 cm. Příkop místy porušovala římská předprseň. Podle spony pozdně laténského schématu a především na základě fragmentu Naunheimské spony lze hrob chronologicky zařadit nejdříve do stupně Lt D1. Řezem kruhovým příkopem se našla spona s vysoko vyklenutým lučíkem typu Dünsberg. Ležela na poslední přirozené výplňové vrstvě, která byla sedimentována před planýrováním terénu Římany. Tato spona je charakteristická pro stupeň Lt D2 a tím dosud nejmladší nalezený kus doby železné ve Waldgirmes (*Becker – Rasbach 2003, 156, 161-162*).

S ohledem na výsledky geomagnetické prospekce bylo ve Waldgirmes prokázáno 11 kruhových příkopů a 15 pravoúhlých objektů, rozkládajících se na ploše cca 7 ha. Srovnatelné nálezy jsou známy ve středně hessenském prostoru z Dünsbergu a z přímé blízkosti římského tábora u Dorlaru (*Becker – Rasbach 2003, 156-157*).

2.3. Datace římského sídla

Časové uspořádání naleziště ve Waldgirmes se do konce roku 2005 ustanovovalo především na sestavě mincovní řady. Podle ní muselo být římské sídlo založeno okolo přelomu letopočtu, tedy asi později než Haltern a opuštěno v souvislosti s bitvou v Teutoburském lese. Roku 2005 se podařilo objevit studnu s výborně zachovaným dřevěným obložením (*Obr. 14.*). Vyproštěné stavební dříví bylo poraženo v zimě²² z r. 4 na 3 př. n. l. Tyto dendrochronologické výsledky nyní nabízejí možnost lépe datovat mince, proniknuté do země v průběhu osídlení, jelikož Římané nerazili ročně nové, ale podle potřeby. Proto jsou

²² „Stavební dřevo se má kácet od počátku podzimu až po dobu, než začne vanout favonius (západní vítr). Zjara totiž všechny stromy jako by otěhotněly a vydávají všechny své síly, které mají, na listí a na každoroční plody“ (Vitruvius II, 9, 1).

„Materies caedenda est a primo autumno ad id tempus, quod erit antequam flare incipiat favonius. Vere enim omnes arbores fiunt praegnatas et omnes suae proprietatis virtutem efferunt in frondem anniversariosque fructus“ (<http://www.thelatinlibrary.com/vitruvius2.html#9.1>).

sice jednotlivé mince na rok přesně datovány termíny příslušných úředníků v jejich legendách nebo skrze data úřadů císaře, ale kvůli nepravidelné ražební činnosti uvádí mincovní řady pro sídlo stále jen časové období pro začátek a konec (termín *ante* nebo *post quem*) (Becker – Rasbach 2009, 103, 112; von Schnurbein 2006, 22).

Pro konec římského osídlení ve Waldgirmes poskytují mince přesto nejlepší možnost datování. Mezi více než 300 – většinou špatně zachovanými – kusy chybí ražby, které by určitě náležely období po r. 9 n. l. Nejčastěji jsou zastoupeny mince zhotovené v letech 7 až 3 př. n. l. v *Lugdunu* – Lyon. Mezi nimi se nachází 11 exemplářů, nesoucích dodatečně k jejich mincovním obrazům údery dalších razidel. Tato takzvaná kontramarka ukazuje písmena VAR, zkratku jména Publia Quinctilia Vara, působícího od r. 7 do 9 n. l. jako místodržící císaře Augusta v Germánii (Becker – Rasbach 2009, 112-113). Protože tyto mince mohly být vydávány jen během jeho místodržitelství, jsou považovány za nejmladší ražby, jež pronikly do Waldgirmes. Jelikož všechny kontramarkované bronzové mince pocházejí z jedné vrstvy, která je přiřazována zničení zařízení, lze tedy závěr římského osídlení ve Waldgirmes slučovat s porážkou Římanů v Teutoburském lese a následným ústupem za Rýn (Rasbach 2002, 433).

Rané datum založení sídla – nejpozději 4 př. n. l. – překvapuje natolik, že k tomu roku neznáme žádné historické děje, se kterými by mohly být spojeny takové plány do budoucna. Pro období mezi koncem prvního vrchního velení Tiberia 7 př. n. l. a 1 n. l. propukající *immensum bellum* chybí, nehledě na těžko posouditelné tažení Ahenobarba přes Labe, věrohodné písemné prameny (von Schnurbein 2006, 22).

Prý se už nejeví také úplně vyloučena souvislost s vojenským tažením r. 9 př. n. l. resp. opatřeními Tiberia 8 nebo 7 př. n. l. (Becker – Rasbach 2009, 110).

2.4. Opevnění

Poté, co nálezy ze sběru a první sondážní výkopy v říjnu 1993 podaly pozdně augustovský nálezový materiál, byla kompletní rozloha sídla stanovena napřed geomagnetickou prospekcí. Dnešní zástavba lokalitu příliš nenarušila. Pouze asi jedna třetina jižního příkopu a navazující oblasti vnitřní plochy římského sídla se nachází pod rodinnými domky a obchodem se stavebninami (von Schnurbein – Wigg – Wigg 1995, 340-341).

Zařízení má lehce lichoběžníkovitý půdorys²³ se zaoblenými nárožními (*Obr. 7.*). Rozměr a tvar nejsou určeny topografickými okolnostmi. Čtyři čelní strany tábora měří: severní 230 m, východní 255 m, jižní 300 m, západní 255 m. Obsah plochy vychází na 7,7 ha. Tím se počítá k menším zařízením augustovské doby (*von Schnurbein – Wigg – Wigg 1995, 341*).

Sídlo bylo opevněno 3,2 m širokou dřevo-hliněnou stěnou a dvěma předsunutými hrotitými příkopy (*Obr. 16.*). Uvnitř jej členily dvě ulice. Jedna vedla od východní brány přes celý vnitřní prostor k západní bráně. Druhá odbočovala v centru na jih. Tam jistě akceptovatelná jižní brána je dnes zastavěná (*Becker – Rasbach 2009, 102-104*). Celkový objekt východní brány byl široký 11,8 m a měl by za dřevo-hliněnou stěnou odsazené postranní věže. Šířka průjezdu činila mezi 3,7 a 4 m (*Becker 2002, 461*). Vykopávky roku 2004 se týkaly západní brány. Odkrytá konstrukce s jednoduchým průjezdem a vtaženými bočními věžemi odpovídá převážně oné východní. Zvláštnost tvoří několik napříč k ulici probíhajících žlabů. V jednom z nich byly zjištěny zuhelnatělé zbytky dřeva. Možná se proto jedná o žlaby prahových trámů, které byly část podloží ulic v oblasti brány. Oba hrotité příkopy v místech brány překrýval mladší příkop se zaobleným dnem (*Obr. 17.*). Podobné nálezkové pozorování se odhalilo u východní brány prokázané roku 1995. V obou případech byly příkopy obnoveny jen v oblasti brány. Během vykopávek nebyla rozeznatelná odlišení v současném, téměř výhradně keramickém materiálu z hrotitých příkopů a z příkopu se zaobleným dnem (*Becker 2008, 42-43*). Na severu v průběhu severojižní osy stála místo brány věž na šesti kůlech. Další věž o tomto počtu pilířů se našla v jihovýchodním nároží. Ostatních pět dosud zjištěných věží stálo na čtyřech kůlech (*Becker – Rasbach 2009, 102-104*).²⁴

V zimě 2000/2001 se uskutečnily vykopávky na východní předprsni. Asi 15 m jižně od východní brány se ukázaly mimořádně zachované zbytky spálené dřevo-hliněné stěny o délce 27 m (*Obr. 13.*). Kůly zadní stěny byly spadlé na západ, tzn. na cestu. Zatímco kůly přední stěny ležely na vnitřním svahu hrotitého příkopu, probíhající před ní. Prokázaly se jako až 2,5 m dlouhá a průměrně asi 15 cm široká, více nebo méně kompaktní koncentrace

²³ I když v augustovském období byla podoba táborů ještě neustálená a jejich tvar většinou nepravidelný, vznikají již na jeho sklonku tábory pravidelnějšího tvaru (pozdněaugustovské tábory v okolí Lahnau, Friedberg, Holsterhausen), a k ustálení jejich podoby dochází teprve kolem poloviny prvního století (*Musil 2000, 114*).

²⁴ Přítomnost nárožních věží či bašt je známa u táborů stálejšího charakteru s dřevěnou konstrukcí hradeb (Lahnau-Waldgirmes, Marktbreit, Anreppen, Oberaden). Tyto fortifikace již pravděpodobně existovaly po dobu několika (5-10 ?) let. Konstrukci dřevozemních hradeb tvořily zpravidla dvě řady kůlů (na vnější a vnitřní straně), uvnitř byly zesíleny dřevěným roštem a nasypanou zeminou. Předpokládaná výška těchto hradeb byla 2-3 m, šířka 3-5 m (*Musil 2000, 117*).

dřevěného uhlí, u níž byla dokonce ještě částečně patrná jednotně směřovaná původní textura dřeva. Z vnitřní stěny se dalo ještě identifikovat 11 kúlů, u vnější mohlo být zmíněno pouze pět koncentrací dřevěného uhlí jako zbytky sloupů. Jejich nejednotná situace – zejména v oblasti vnitřní stěny – ukazuje, že kůly a bednění nebyly přerušené jako kompletní spojení. Spadlé zbytky sloupů se už nedaly jistě přiřadit stopám stání. Pozůstatky bednicích prken se vyznačovaly na vnitřní stěně jako úzké, pouze 1-2 cm široké pruhy dřevěného uhlí. Natolik ještě patrná běžela jejich původní textura vždy paralelně k dřevo-hliněné stěně. Tyto pruhy se našly na západní straně průměrně 50 cm širokého kúlového žlabu, vyplněného sterilní hlinou. Jsou proto považovány za nejnižší, ještě *in situ* ležící zbytky bednění. Pozůstatky zřícených bednicích prken nebyly na západní straně dřevo-hliněné stěny prokazatelné, v protikladu ke straně východní. Zde se objevily na svahu příkopu vedle stop spadlých kúlů další koncentrace dřevěného uhlí, ze kterých jedna s největší šířkou 40 cm a znatelného jednotného směřování původní textury dřeva je rovněž interpretována jako zbytek bednicího prkna.

Pod ostatky vlastní valové výplně se jasně rýsují oba kúlové žlaby. Mezi nimi ležel průměrně 2-2,5 m široký, šedý až světle šedý pruh, který pravděpodobně představuje původní povrch, na němž byla postavena dřevo-hliněná stěna. Přímo před resp. za touto stěnou se našly oblasti dna se zarudnutím po vypálení. Zvláště výrazně se tyto jevy ukázaly na západní straně. Tam byl průměrně 1 m široký a 15 m dlouhý pruh na nadcházející spraši různě silně cihlovitě vypálený. V nestejném rozvržení a koncentraci se ocitly rozptýleny uvnitř pruhu částice vypálené hlíny a dřevěného uhlí. Pravděpodobně v této oblasti navršili k oběma stranám dřevo-hliněné stěny nejprve chrástí nebo podobný lehce hořlavý materiál, dříve než to zapálili. Zkoumaná plocha, ležící 0,2 m hluboko, přinesla stopy stání kúlů jakož i věž na čtyřech sloupech o rozměru 3,5 x 3 m, která se v první probádané ploše ještě neprojevila.

Výzkum předsunutého dvojitého příkopu potvrdil roku 1995 získaný obraz, podle něhož byl vnější příkop v této oblasti zasypán sutí z vnitřku zařízení. Zřejmě v tomto úseku oba cíleně zasypané a planýrované příkopy zodpovídaly za jedinečný stav zachování. U nálezových pozorování severní předprsně nepřichází v úvahu silnější eroze jako příčina horšího udržení se, protože zachované hloubky stop stání kúlů a hrotitých příkopů pod polním humusem si přibližně odpovídají (*Becker – Rasbach 2003, 148-150*).

O podobě příkopů si můžeme udělat bližší představu prostřednictvím výkopů na ploše 4. Vyplývá následující profil (*Obr. 15.*) pro ještě znatelné oblasti hrotitých příkopů, přičemž hloubka je měřena od dnešního povrchu: vnitřní byl 3,2 m široký při hloubce 2,34 m. Vnější

se ukázal menší. Jeho šířka činí maximálně 1,4 m, hloubka 1,73 m. V horní, silně erodované části má vnitřní příkop úhel svahu 45°-50°, spodní stěny příkopu jsou se svahem 60° strměji zachované a dají se dobře porovnat s poměry tábora u Dorlaru.²⁵ Vnější příkop svírá úhel svahu 55° a nebyl zjevně tak strmý.²⁶ Tyto rozdíly v rámci příkopů, jakož i mezi oběma protilehlými profily nepřipouštěly v době výzkumu rekonstrukci původních rozměrů systému příkopu. Vzdálenost mezi jejich špicemi činí 10 m. Hrot vnitřního příkopu končil přímo nad příslušnou terasou štěrku. Byl homogenní naplněný jílovitou sprašovou hlínou. Manganový pás asi 0,5 m nad hrotem příkopu ukazuje horní hranici této sterilní naplavené vrstvy. Ve výplni příkopu nad tím, prostoupena kamenitým materiálem, se našla keramika a přímo nad manganovým pásem v jílovitém materiálu Augustův denarius ražený 2 př. n. l. – 4 n. l. U kamenitého materiálu výplně by se mohlo eventuálně jednat o zbytky zřícené dřevo-hliněné stěny, neboť pozůstatky stejného materiálu se našly přímo nad stopami stání kúlů této stěny (*von Schnurbein – Wigg – Wigg 1995, 342*).

2.5. Charakter vnitřní zástavby

Ulice a stavba v centru člení interní prostor na čtyři části, z nichž oba větší severní areály ještě nebyly úplně zastavěny. Jednotlivé typy budov a jejich uspořádání se významně liší od vnitřní zástavby soudobých augustovských vojenských táborů. To se vztahuje zejména na centrální komplex (*Becker – Rasbach 2009, 104*).

Zásobování místa vodou bylo prováděno skrze strouhy a potrubí, navíc se r. 2005 podařilo prokázat studnu. Uprostřed obou ulic probíhala až 1,2 m hluboká a 1,7 m široká strouha (*Obr. 8.*). V centru spojoval dohromady tyto vodní příkopy plochý přetok. Od východu k západu jdoucí strouha byla zaznamenána už v zemním mostě před východní branou, což stejně jako existence zdymací možnosti a přetoku hovoří proti interpretaci jejího využití jako pouhé strouhy odpadní vody. Spíše se zdá, alespoň v její východní části, že měla také sloužit k přivádění užitkové vody, která při potřebě mohla být zadržena a směřována ve strouze jdoucí od severu. Zúžení tam poukazuje na místo odběru vody, jež lze možná spojit s keramickou produkcí v blízké stavbě 2C. Na severovýchodě, na délce 32,5 m zjištěný plochý žlab by mohl formou původního dřevěného vedení také sloužit dodávání vody. Krátkou, ve Waldgirmes jen jako hlína zbarvenou zachovalou příčku, lze dobře porovnat

²⁵ V Dorlaru jsou 2,5 m hluboké a 3,1 m široké příkopy vybudovány pod úhlem 50-60° (*Musil 2000, 115*).

²⁶ Rozměry táborových příkopů stejně jako jejich tvar nejsou vodítkem pro určení stáří či typu fortifikace, řídily se konkrétními podmínkami či aktuálním ohrožením jednotek. Příkopy augustovských táborů jsou vykopány pod úhlem 40-50° (*Musil 2000, 115*).

s dřevěnými vazebními bloky takového vodovodu z Oberwintherthur. Existenci vedení čisté vody kromě toho dokládá zlomek olověné trubky. Vykopaná studna na jihozápadě zařízení by měla rozměry 1,2 x 1,2 m a hloubku sotva 8 m. V oblasti spodní vody se ještě zachovaly nejspodnější čtyři ležící fošny studně, zřízené způsobem komorové konstrukce (*Becker – Rasbach 2009, 103-104*).

2.5.1. „Předforum“

Centrum sídla tvořil nejprve ohrazený areál, v jehož severní polovině je prokazatelné zřízení tří základů (*Obr. 18.*). Areál byl později nahrazený forem, které přijalo jeho rozměry (*von Hesberg 2009, 123*).

Během vykopávek r. 2002 se podařilo zachytit od východu k západu běžící žlab, překrytý náleзовými pozorováními fora. Roku 2003 mohl být sledován až k dalšímu, v pravém úhlu na jih vedoucímu žlabu, který byl protnut vodní strouhou od východu k západu jdoucí ulice. Na tento žlab se orientovala sterilně vyplněná, 2 x 3,2 m velká jáma (odhalena již r. 1999), jakož i 6,5 m západně ležící, podobně dimenzovaná díra. Na dně západní se objevil započatý, ale nedokončený, masivně omítnutý kamenný základ (*Obr. 19.*). Za předpokladu, že třetí jáma byla plánována více na západ, lze přidat další žlab, původně interpretovaný jako odvodňování pro vnitřní dvůr fora. Tím vychází pravoúhlý, asi 1700 m² velký areál, v jehož severní polovině byly plánovány tři základy. Srovnání s rozměry později zřízeného fora ukazuje tak jasnou symetrii obou prostor, že je přijatelná souvislost při plánování (*Becker – Rasbach 2009, 110*).²⁷

Superpozice skrze vodní strouhu od východu k západu běžící cesty nechává usuzovat, že tyto nedokončené zbývající stavební práce byly starší než zřízení předprsně. Šikmé postavení východní brány bere ohled na průběh ulic, čímž je zajištěna souvislost plánování ulic a předprsně. Ani ze žlabů, ani z jam nejsou k dispozici nálezy, takže datace zařízení spočívá pouze na jeho relativním poměru k ostatním náleзовým pozorováním ve Waldgirmes. Podle toho představuje při současném stavu první stavební práci na této římské lokalitě, ještě před ulicí a předprsní. Symetrie k později zřízenému foru objasňuje, že plány pro tento areál byly ještě k dispozici při stavbě fora, buď formou písemných podkladů nebo díky identitě vykonávajících osob (*Becker – Rasbach 2009, 110*).

²⁷ Srovnání: v. *Schnurbein 2006, s. 23; Becker 2008, s. 42.*

2.5.2. Forum

Půdorys centrálního komplexu budov (*Obr. 20.*) byl jedním z důvodů pro domněnku, že se u augustovského opěrného bodu ve Waldgirmes nejednalo o vojenský tábor, ale o civilní římské sídlo (*Becker – Rasbach 2003, 190*).

Jde o 2200 m² rozlehlou vícekřídlou stavbu (*Obr. 21.*), která byla na severu ukončena 12 x 45 m velkou dvoulodní halou (*Obr. 22.–26.*). Na severní straně se našly tři symetricky uspořádané nástavby:²⁸ dvě protažené, 6 x 6 m rozsáhlé apsidy lemující pravouhlou síň, která měla 10 x 10 m. Mezi stavbou a od východu k západu jdoucí ulicí ležela plocha, odpovídající svými rozměry asi 32 x 24 m velkému vnitřnímu dvoru. Objekt z hrázděného zdiva stál nad 0,4 až 0,6 m širokou soklovou zdí z nepracovaných vápenců, zachovaných až tři vrstvy vysoko.²⁹ Zbytky zuhelnatělých prahových trámů hrázděného zdiva mohly být ještě částečně prokázány na kamenné zdi východního křídla (*Becker – Rasbach 2009, 104*).

Waldgirmes je první a dosud jediný důkaz kamenného zdění³⁰ východně od Rýna už v augustovské době.

V podélné ose příčné haly probíhala řada původně deseti 0,5 x 0,5 m velkých nosníků (*Obr. 27.*). Čtyři kůly stály v jamách a zachovaly se jako až 1,92 m hluboké stopy stání (*Obr. 28.*), ostatních šest sedělo na kamenných soklech s rozměrem 0,5 x 0,5 m (*Obr. 29.*). Další sloupy stály v pravidelných odstupech asi 3,8 m u vnějších stěn východního a západního křídla (*Becker – Rasbach 2009, 105*).

Pro centrální čtvercovou nástavbu na severní straně vychází šířka cca 11 m a stejný výškový rozvoj jako u hlavní haly, čímž bylo dosaženo zřetelného napojení na střešní oblast. U užších apsid s půlkruhovým zakončením je naproti tomu přijímán hřebenový bod pod okapem hlavní budovy. Výsledky vykopávek dokládají změnu plánu pro zřízení těchto bočních nástaveb. Jak je v oblasti základů patrné, měly být založeny původně s menším půlkruhovým půdorysem přímo na rozích haly. Tyto, jako k prostoru asi otevřeně koncipované konše nechávají usuzovat na religiózně-kultovní funkci této části stavby. Z konstrukčních, statických a uživatelských důvodů se pravděpodobně rozhodli obě nástavby odsunout od rohů budovy a přiložit jako v půdoryse převýšené oblouky. Nálezová pozorování v oblasti základů připouštějí, že se obě vnější apsidy v jejich celkové šíři otvíraly k hale (*Obr. 30.*), zatímco 100 m² velký prostor střední nástavby mohl být využit odděleně (*Becker – Rasbach 2003, 193*).

²⁸ Přístavby této baziliky spojují budovu s fory pozdní republiky a raného císařství (*Becker 2008, 42*).

²⁹ Částečně byly prokazatelné pozůstatky původní malty (*Becker 2002, 462*).

³⁰ Bylo tedy trvale koncipováno (*von Schnurbein 2000, 37*).

Usuzuje se, že střechy byly kryté dřevěnými šindelí, protože nebyly nalezeny zbytky hliněných tašek (*Becker – Rasbach 2003, 195*).

Ve vnitřním dvoře se objevila řada pěti jam, interpretovaných jako vyvrácené základy pro podstavce soch. Četné, avšak většinou drobné zlomky dokládají vztyčení minimálně jedné jezdecké sochy životní velikosti z pozlaceného bronzu (*Obr. 33.*). Dvě další sterilně vyplněné jámy na předsunuté ploše se podle jejich směřování rovněž přidělují architektonickému komplexu. Stavba nahradila starší dům (budova 5), který byl předtím přerušen.

U centrální struktury se pravděpodobně jedná o forum římského města, jemuž dominovala bazilice odpovídající hala (bazilikové forum). Zejména u nově založených měst v severozápadních provinciích často se vyskytující svatyně oproti bazilice chybí.³¹ Rané datum založení Waldgirmes je údajně argumentem pro to, že civilní stavební typ fóra ukazuje vzor pro principii vojenského tábora a ne opačně (*Becker – Rasbach 2003, 105-106*).

V době, kdy bylo postaveno sídlo ve Waldgirmes, žil i Vitruvius. Ten měl na starosti jako „*architectus*“ v armádě císaře Augusta konstrukci a opravu vrhacích strojů. Jistě patřilo k oblasti působení vojenských architektů také plánování vynikajících budov ve vojenském opěrném bodě nebo v nově zakládaném civilním sídle v příhraniční oblasti (*Becker – Rasbach 2003, 198*).

Ve své páté knize pojednává Vitruvius o foru a bazilikách. Sám prý také navrhl baziliku ve Fanu (*Colonia Iulia Fanestris*) (*Obr. 31., 32.*). Jeho spis tedy může přinést zajímavé srovnání:

„Rozloha fora se má stanovit podle počtu obyvatelstva, aby jeho prostor nebyl pro svůj účel malý anebo aby zase pro nedostatek obecnstva nevypadalo forum pusté. Šířka fora se vymezí tím, že rozdělí-li se délka na 3 díly, přidělí se dva z nich na šířku. Proto bude mít forum tvar podlouhlý a bude vyřešeno účelně pro hry“ (Vitruvius V, 1, 2).³²

³¹ Nástavby jsou pro interpretaci celého stavebního komplexu centrálního významu. Spojují ústřední budovu z Waldgirmes se zařízením fora končící republiky a raného císařství. Společné znaky této skupiny jsou nástavby na bazilice a absence svatyně na vlastním areálu fora. Také pro dvoulodní halu se našla srovnání mezi časově totožnými bazilikovými fory (*Becker 2002, 463*).

³² „*Magnitudines autem ad copiam hominum oportet fieri, ne parvum spatium sit ad usum aut ne propter inopiam populi vastum forum videatur. Latitudo autem ita finiatur uti, longitudo in tres partes cum divisa fuerit, ex his duae partes ei dentur; ita enim erit oblonga eius formatio et ad spectaculorum rationem utilis dispositio*“ (<http://www.thelatinlibrary.com/vitruvius5.html#1.2>).

„Pro baziliky se určí stavební místa přiřčená k forům, a to na stranách co nejteplejších, aby se mohli v zimě do nich odebrat obchodníci a kupující a netrpěli špatným počasím. Šířka bazilik se nemá stanovit menší než 1/3 a ne větší než 1/2 jejich délky, leda že by k tomu byla na překážku přirozená poloha stavebního místa a vyžadovala změnu rozměrových vztahů. Při větší rozlehlosti stavebního místa do délky ať jsou však na koncích baziliky postaveny chalcidiky, jako je tomu u baziliky Iulie Aquiliany“ (Vitruvius V, 1, 4).³³

2.5.3. Ostatní budovy

Uvnitř tohoto města (Obr. 34.) se podařilo prokázat 24 budov, ze kterých 4 oproti ostatním nevykazovaly ani ve stopách stání kúlů, ani v kúlových žlabech stopy požáru jako dřevěné uhlí nebo cihlovitě vypálenou hlínu. Před závěrečným požárem celého sídla byly tyto čtyři stavby již také zrušeny. Jedná se o obě téměř identické, 38 x 8 m velké, částečně na jih otevřené budovy č. 9 a 13, považované za lehce zkonstruované sklady. Jejich orientace na východní předprseň hovoří pro výstavbu zcela na začátku zařízení (Becker – Rasbach 2009, 106). Stopy stání sloupů objektu 13 mohly být doloženy jen zcela ojediněle, zachovaná hloubka jamek kolísá mezi 5 a 30 cm, měly většinou nepravidelný spodek. Příčná stěna dělila stavbu na dvě přibližně stejné poloviny. V západní části ležela další 3 x 7 m velká místnost (Becker – Rasbach 2003, 150). Uvnitř budovy 13 se našla jáma s rozměry 1,6 x 1,8 m a hloubkou 1,8 m. Její bednění tvořily čtyři rohové kúly, do kterých se asi prkna stáčela, zachovaná pouze ve spodní rovině jako změna zabarvení. Prostor mezi bedněním a stěnou stavební jámy byl vyplněn šedohnědým, jílovitým až hlinitým materiálem. Toto „těsnění“, zastižené také pod podlahovými deskami jámy, může poukazovat na využití jako cisterna nebo vodní nádrž, ačkoliv nebyly prokázány přítoky ani odtoky. Přímo na dně jámy ležel zlomek pozlacené bronzové sochy. Nad tím se nacházela 60 cm silná sterilní vrstva. Závěr tvořila solidní 1 m mocná, trychtýřovitá vrstva se sutí po požáru. Jáma tedy stála nekrytá až do konce zařízení (Becker – Rasbach 2003, 154-155).

Atriový dům 5 s rozměry 15 x 12 m, měl na severu a jihu předsunuté portiky. Oba portiky, centrální poloha bezprostředně severně od na jihu vedoucí ulice, jakož i pozdější překrytí forem, předpokládá že měla budova zvláštní funkci v rané fázi Waldgirmes.

³³ „Basilicarum loca adiuncta foris quam calidissimis partibus oportet constitui, ut per hiemen sine molestia tempestatium se conferre in eas negotiatores possint. Earumque latitudines ne minus quam ex tertia, ne plus ex dimidia longitudinis constituentur, nisi si loci natura inpedierit et aliter coegerit symmetriam commutari. Sin autem locus erit amplior in longitudine, chalcidica in extremis constituentur, uti sunt in Iulia Aquiliana“ (<http://www.thelatinlibrary.com/vitruvius5.html#1.4>).

Architektonický komplex 11 se člení do nespálené severní části (11a) a vyhořelé jižní (11b). Větší areál dvora v té severní ukazuje na zemědělské využití, možná jako rozlehlější zahrady. Tato funkce byla později opuštěna a stavba zrušena, resp. zmenšena na 11b.

Všechny ostatní budovy lze rozčlenit do různých skupin. U staveb 1 a až 1c, 18, 19 jde rovněž o atriové domy, jejichž rozměr a půdorys – s výjimkou budovy 18 – byl velmi identický s domem 5. Jednalo se o konstrukce, otevřené přes centrálně položené atrium, od něhož byly přístupné ostatní prostory (*Becker – Rasbach 2009, 106-107*). Typ budovy srovnatelného půdorysu je k dispozici z Nimwegen a Oberaden. Západní část *praetoria* na Kops Plateau ukazuje podobné, jednotlivě však složitěji utvářené rozvržení. To samé platí pro atriový dům s připojeným peristylovým dvorem jižně od principie z Oberaden (*Becker 2002, 461-462*).

Pro Waldgirmes nastává otázka, jestli vedle půdorysu odpovídala italským atriovým domům také konstrukce střechy. Tam se nad atriem nacházel nezastřešený otvor (*compluvium*), skrze který pronikalo světlo. Korespondující ke *compluvium* ležela v podlaze vodní nádrž (*impluvium*), do níž se zachycovala pronikající voda. *Impluvia* ale dosud nebyla doložena u žádné ze staveb, odkrytých ve Waldgirmes. To hovoří pro uzavřené střešní konstrukce, které se také jeví rozumné vzhledem ke klimatickým podmínkám ve středním Hessensku.

Dům 18 byl s 12,6 x 26 m zřetelně větší než ostatní stavby a obíhal by jej na všech čtyřech stranách portikus. Podle její polohy v jihozápadní čtvrti, ve druhé řadě jižně od východo-západně jdoucí ulice, s volným pohledem do údolí Lahnu, jakož i velkorysími rozměry, vychází s budovou 18 poprvé pochopitelné také sociální členění v rámci obyvatelstva Waldgirmes.

Na jihu stavby 1a se připojuje dvůr nebo ohrazená zahrada, což je podle stejnorodého zařízení asi také přijato pro 1b i 1c.

Konstrukce 2a až 2c, 4, 8, 10, 11 b, 14, 15 a 17 by měly mít k ulicím otevřené, taberny připomínající prostory, a proto je tam přijímán prodej zboží nebo služby. Částečně se u několika staveb (2a až 2c) jeví možné obytným účelům sloužící horní patro. Dvě hrncářské pece, jedna v blízkosti budovy 8, druhá uvnitř 2c, dokládají řemeslnou výrobu v těchto místech, což se také – podle zakopaného sudu, resp. dvou vzájemně propojených jam ve východním portiku – ukazuje možné pro 2b a 15. Široké otvory v obou východních prostorách budovy 2a by mohly naznačovat souvislost s povozy. Užití ostatních tabernám podobných staveb je neznámé (*Becker – Rasbach 2009, 107-108*).

Objekt 3 sestávající z jednotlivých kůlů se ocital na ulici probíhající od východu k západu. Dále východně ležící stopy kůlů byly nejprve interpretovány jako samostatná budova. Roku 2000 v této oblasti umístěná druhá plocha výzkumu, však podala další nálezová pozorování, takže kůlové jámy a stopy stání sloupů v tomto areálu byly shrnuty k jediné, 12,4 x 25,6 – 27,2 m velké stavbě.

12 m širokou budovu 4 odděloval třímetrový koridor od objektu 2. Měla by rovněž k ulici otevřené prostory, ale žádný předsunutý portikus. Jižní část zničila moderní zástavba. Na protilehlé – západní – straně ulice, se našla řada pěti kůlů, tvořících portikus budovy 10.

V létě 2000 východně před opevněním odkrytá stavba 12, sestávající ze 4 jednotlivých sloupů, patří podle své orientace rovněž k římské zástavbě (*Becker 2002, 462*).³⁴

U struktury 16 (*Obr. 35.*) se jednalo o cca 7 x 11 m velkou, k jihu otevřenou stavbu. Hluboká, pečlivě provedená stání kůlů stěn, by zde mohla vyloučit výklad jako obyčejná kůlna srovnatelná se stavbami 9 a 13. Jednoduchý půdorys připomíná tři menší objekty v Haltern, pro které Siegmар von Schnurbein uvažoval o sakrální funkci (*Becker – Rasbach 2009, 108*).

Vykopávky 2006 přinesly první konkrétní odkazy na účast vojska při budování sídla. Severně od vodní strouhy byla na ploše asi 1400 m² zaznamenána zástavba z jednotlivých kůlů (*Obr. 36.*). Mapováním hlouběji zachovaných stop stání se podařilo vyjmout ústřední budovu o šířce 12 m a délce nejméně 36 m, jejíž rozloha na sever je ještě otevřená. Rozměry vykazují těsnou shodu s částmi vojenských ubikací určených pro mužstvo v Dangstetten, Oberaden a Rödgen. Jižně od vodní strouhy položená struktura 20, zřízená na základně cca 12 x 9 m, vykazovala v severní polovině tři místnosti, v jižní dvě. Stavební čáry se shodovaly s čarami baráku mužstva severně od cesty. Rozměr budovy odpovídal důstojnickým příbytkům vojenských ubikací v Dangstetten, Oberaden a Rödgen.

Pravděpodobně se u staveb 20 a 21 jedná o barák mužstva s jižně od cesty odsazenou důstojnickou částí. Ta byla nespálená zrušena, zatímco prostory pro mužstvo zůstaly stát až do požáru celého zařízení. Po přerušení důstojnické části však zůstal areál oddělen ohradou nebo palisádou od dále na jihu ležících částí sídla (budova 18 a 19).

Raná forma vojenské ubikace hovoří pro stavbu učiněnou zcela na začátku osídlení u Waldgirmes, zatímco rozdílný osud důstojnické části a prostorů pro mužstvo, jakož i rozsáhlá absence jam v části pro mužstvo činí nepravděpodobné využití stavebního komplexu jako

³⁴ Geomagnetická prospekce přinesla také na západě známku římské zástavby vně předprsně. Poukázala na průběh příkopu, který se dalo od západní brány sledovat až 130 m na západ. Další stopy nechávají usuzovat na nejméně 30 x 15 m velkou budovu zřízenou mimo opevnění (*Becker – Rasbach 2003, 157*).

vojenské ubikace během celého trvání osídlení. Zřejmě náleží do fáze založení, ve které vojsko zřídilo ulice a předprseň. Byl by to další náznak, že přechodný tábor na východě sídla může být datován do doby po roce 9 n.l. (*Becker – Rasbach 2009, 108-109*).

Při výkopových pracích 2007 byly zaregistrovány tři budovy. Jedná se o západní polovinu, již roku 2006 částečně vykopaného, 12 x 15 m rozsáhlého atriového domu 19, jakož i 3 x 4 m a 5 x 6 m velké stavby 22 a 23, vybudované vždy na šesti kůlech. Atriový dům by měl na severu předsunutý, zřejmě jen připojený portikus, jehož průběh se neorientoval na severní stěnu budovy, ale na také již roku 2006 částečně odkrytý žlab, u něhož se mohlo jednat o základ pro ohradu nebo palisádu. Orientace portiku na ohradu hovoří pro současnost obou zařízení. Žlab byl sledován až k bodu asi 10 m východně od předprsně. Uprostřed mezery, posunutá asi 2 m na jih, se nacházela stavba 22. V prodloužení ohrady stála věž na čtyřech kůlech v předprsní. V rámci objektu 23, bezprostředně před východní stěnou, ležela kulatá jáma s průměrem 1,8 m a hloubkou cca 0,6 m (*Lüth-Sievers 2007, 657-658*).

2.6. Doklady řemeslné činnosti

Lehké přístřešky a jednoduché stavební boudy jsou nálezová pozorování řemeslnických areálů, které lze ve Waldgirmes doložit, protože výstavba města ještě nebyla dokončena. Také v nálezech samotných se dají rozeznat dílenské areály. Zvláště zřetelné je to na obou hrnčířských pecích (*Obr. 37.*), jejichž pracovní jámy a vypalovací prostory byly ještě dobře zachované. Nevíme však, kde v nivách Lahnu a nižších vrstvách terasy Lahnu byly upraveny příslušné hlíny (*Becker – Rasbach 2009, 115*).

Sice je přes areál vykopávek rozptýlena železná struska, nemohla prý ale být prokázána ani jistě detekovatelná kovářská oblast, ani hutní zařízení (*Rasbach 2002, 434*).

Dobře jsou v nálezovém fondu (*Obr. 58.*) zastoupeny nástroje klempíře, mezi nimi nůžky na plech a různé děrovačky. Dále zvláště kvalitně zachovaný exemplář houbovitě tvarované kovadliny, která sloužila k tepání plechů. Vzácný je nález římského kladivovitého pájedla. S ním antický klempíř spojoval jednotlivé plechy, resp. kovové desky a opravoval vady lití. Tento nástroj možná souvisí s montáží bronzové sochy. Každopádně pájedlo ukazuje, že ve Waldgirmes pracovali vysoce kvalifikovaní řemeslníci (*Becker – Rasbach 2009, 115*).

Objevilo se velké množství hřebů (*Rasbach 2002, 434*). K nástrojům ševce nebo sedláře patřil lancetově tvarovaný nůž s kroucenou rukojetí, sloužící k řezání kůže. Tyto nože

jsou známy především z raných vojenských táborů, což je asi vysvětlováno chybějící infrastrukturou a tím nutným zaopatřením vojska na místě (*Rasbach 2002, 435*).

Při restaurování silně korodovaných železných nálezů se ukázal asi 10 cm dlouhý a 3 cm široký zlomek pochvy nože, na kterém byly ještě zachovány zbytky dříve červené emailové vrstvy (*Rasbach 2002, 435*).

Během vybírání příkopu předprsně v oblasti východní brány byl nalezen zlomek olověné trubky. Pro tento, jakož i pro valnou část ostatních olověných nálezů, většinou slitých hrud, ukázaly olovo-izotopní výzkumy, že kov pocházel z největších evropských nalezišť olova kolem Mechernichu v Eifelu. Srovnávací průzkumy římského prakového olova, jež se objevilo u keltského oppida na Dünsbergu, ležícího blízko Waldgirmes, nechávají usuzovat na jeho původ z nalezišť v alpském prostoru (*Rasbach 2002, 435-436*).

Pec na vypalování keramiky (T1) se nachází ve východní polovině sídla, severně od ulice. U jižně ležící budovy se neukázaly náznaky, že by k ní patřila jako dílna.

Dosud známá vojenská zařízení z augustovské doby s prokázanými hrnčírnami byly převážně velké tábory. Vedle Waldgirmes se staly známými dosud jen z Beckinghausen dvě hrnčířské pece, které náleží ke kastelu s rozměrem pod 9 ha. Čtyřmi nalezišti se rýsuje koncentrace v Porýní, ta však spočívá také na tom, že tam je známa většina velkých a dobře prozkoumaných stálých táborů (*Walter – Wigg 1997, 285*). Keramická výroba v raných fortifikacích měla především pokrýt vlastní spotřebu. V Haltern se dal poprvé prokázat „export“ (*Walter – Wigg 1997, 287*).

Seznam známých augustovských „vojenských hrnčiren“			
název lokality	počet pecí	poloha pecí	produkce
Nijmegen-Kops Plateau	2	nepublikováno	nepublikováno
Xanten-Vetera (tábor B)	2	uvnitř opevnění (via sagularis)	jemná a užitková keramika
Haltern (hlavní tábor)	17	uvnitř a mimo opevnění	jemná a užitková keramika, lampy
Beckinghausen	2	uvnitř opevnění	užitková keramika
Neuss/Novaesium (tábor B)	5	uvnitř opevnění	jemná a užitková keramika
Mohuč-Weisenau	2	uvnitř opevnění	„belgické zboží“
Windisch/Vindonissa	3	mimo opevnění	jemná a hrubá keramika
Dangstetten	2	uvnitř opevnění	nepublikováno

Ve Waldgirmes se jedná o typ stojaté pece s dolní topnou komorou a horním vypalovacím prostorem (*Obr. 38.*). Měla by hruškovitý půdorys cca 1,2 x 2 m (včetně dmýchacího kanálu). Zachovaná část byla úplně zahloubena v příslušné sprašové hlíně, na dně jen do 2 cm hluboko cihlovitě vypálené. Dno se nacházelo asi 80 cm pod rovinou a stoupalo lehce na východ, tedy k zadní stěně. Stěny topné komory byly v přední části pece až 10 cm silně cihlovitě vypálené, v zadní ještě 4 cm, a nechaly rozeznat stopy po práci vzniklé hrabáním lopatou nebo podobným nástrojem. Středový jazyk pece – vzadu až ke stěně posunutý – postavili z několika vápenců a čedičů různých rozměrů. Děлил pec podélně na dvě nestejně velké části.

Perforovaný rošt (*Obr. 39., 40.*) se zachoval jen na kamenném středním žeburu ještě *in situ*, kde tvořil půlkruhový hřbet. Napojení tohoto hřbetu se ukázalo na zadní stěně vypalovacího prostoru zbývajícím půlkruhem, který nebyl cihlovitě vypálený. Vedle a před středním žebrem byl perforovaný rošt drobně rozlámán, jen v severní části pece zůstal větší kus. Na spodní straně tohoto fragmentu byly patrné otisky bývalé dřevěné konstrukce, na níž se nanasla ještě vlhká hlína. Při rekonstrukci se ukazuje radiální uspořádání cca 7 cm širokých prken, jejichž textura se v hlíně dobře odráží. Na tom mělo ležet pletivo ze sotva opracovaných větví o průměru asi 3 cm. Průchody (píšťaly) v perforovaném roštu měly, nakolik se zachovalo, průměr přibližně 8 cm a jeví se uspořádány v pravidelných řadách. Vzájemná vzdálenost píšťal činila cca 20 cm (ke středovému bodu). Nad perforovaným roštem začínající vypalovací prostor byl rovněž zahlouben v příslušné sprašové hlíně, potom ale zevnitř obložený lehce šterkovitou hlínou (nepálenou cihlou), takže rozmazané stopy prstů měly zanechat zřetelná žebra v povrchu. Toto vnitřní obložení stěny vypalovacího prostoru bylo porušeno v oblasti dmýchacího kanálu a odtamtud vycházelo na téměř celou jižní stranu pece, přičemž částečně kvádrovité zlomky podle okolností možná poukazují na obložení sušenými nepálenými cihlami. Na horním okraji stěny vypalovacího prostoru se projeví tmavé změny zbarvení od pravidelného pravoúhlého tvaru. Jestli se na protilehlé straně nad vstupem dmýchacího kanálu nacházely podobné změny zbarvení, už se nepodařilo zjistit, protože na tom místě byla stěna pece téměř úplně ulomena. Několik dalších změn zbarvení nepravidelného tvaru se objevovalo poněkud hlouběji na jižní stěně vypalovacího prostoru (*Walter – Wigg 1997, 288-289*).

Dmýchací kanál byl vytunelován skrze příslušnou hlínu. Měl by délku cca 70 cm a přibližně pravoúhlý průřez s kolmým stropem. Výška kanálu činila při vstupu u obslužné jámy asi 20 cm, k peci strop zřetelně stoupá. U přechodu do pece se ale úplně zřítíl. Postranní

stěny a strop byly s cca 7 cm poněkud silněji cihlovitě vypálené než dno, které to mělo přibližně 3-4 cm. Protože zřícená část stropu ležela na cca deseti centimetrové vrstvě silně obsahující dřevěné uhlí, musel být dmýchací kanál v době zhroucení asi z poloviny zasypán.

Jihozápadně od pece, mírně posunutá z osy, se nacházela obdélníková jáma na obsluhu o rozměru přibližně 1,6 x 1,2 m v horním rozsahu. Zachovala se až do hloubky 0,9 m. Dno se prostíralo přímo před dmýchacím kanálem asi 15 cm níže než tento a stoupalo na západním konci o 25 cm. Možná toto prohloubení činilo pohodlnější zasunutí dřeva a vyklizení popela u velmi nízkého dmýchacího kanálu. Jáma byla vyplněna několika vrstvami, přičemž dolní byla silně promíšena dřevěným uhlím, a proto by mohla stát ve spojení s obsluhou pece. To také potvrzuje koncentrace střepů ležících na jedné z těchto vrstev, které v provedení a tvaru odpovídají právě těm nalezeným v peci. Na tom leželo několik hlinitých vrstev, vzniklých asi po opuštění pece. Závěr tvořila mocná, mazanicí silně promíšená vrstva, jež byla částečně také *in situ* spálena. Nestojí ale v žádné souvislosti s užíváním pece.

Větší fragment perforovaného roštu ze severní poloviny pece byl jen na stěně lehce zlomený, ocítil se ale jinak ještě *in situ*. Usazenina pod vnitřní stěnou vypalovacího prostoru ukazuje, na jaké úrovni se nacházel povrch perforovaného roštu. Z toho vyplývá, že musel být vyklenutý ke střednímu žebru. Napojení tohoto vyklenutí se rýsuje rovněž na zadní stěně pece prostřednictvím zbývajícího půlkruhu, který nebyl cihlovitě vypálený.

Vyklenuté perforované rošty objevili R. Hampe a A. Winter u několika recentních pecí jižní Itálie a Kypru. V tam uvedených případech je však rošt samotný uchycen ve stěně a pece nemají žádné středové žebro. Vyklenutí roštu dává tedy smysl, když mají vypalované výrobky všude stejnou vzdálenost od ohně. V předloženém případě se středovým žebrem je ale důvod vyklenutí zcela nejasný, zvláště rozestavení vypalovaných výrobků by muselo být hodně komplikované.

Nejistý zůstává způsob upevnění perforovaného roštu ve stěně pece. Usazení v hornině vystupující na povrch, na které by ho mohla mít položený, se v rekonstruované úrovni roštu určitě nenašlo. Také zůstává nejasné, jak zjištěné dřevěné pletivo pod roštem mohlo být drženo v potřebné výšce, protože podle rekonstruované úrovně nesmělo ležet na kamenech středového žebra. Permanentní podpěry perforovaného roštu, dodatečné ke středovému žebru, jsou vyloučeny alespoň pro severní část pece. K tomu přistupuje skutečnost, že na roštu sedící vnitřní obložení vypalovacího prostoru muselo tvořit dodatečné zatížení. Jako jediná možnost zůstává, že dřevěná konstrukce nesoucí perforovaný rošt, byla držena při prvním vypalování v topném prostoru podpěrami, které se později zase odstranily, když rošt díky vypalování v sobě získal dostatek stability. Celkově tato výstavba však ukazuje perforovaný rošt jako

poměrně nejistou konstrukci, což by pravděpodobně brzy mohlo mít za následek porušení vnitřního obložení i roštu (*Walter – Wigg 1997, 289-292*).

Pod horním okrajem zachované stěny vypalovacího prostoru se nacházelo několik pravouhlých tmavých změn zbarvení. Při tom jejich vrchní okraj nezůstal zachován na žádném místě, takže nemůže být rekonstruován původní rozměr (zachovaný 13 x 6 cm). Protože tyto změny zbarvení mají na svých okrajích také poněkud světlejší cihlovité vypálení, jež poukazuje na větší působení žáru, můžeme v těchto místech vidět dřívější usazeniny dřevěných klád, které do pece byly sevřeny a během (jednoho?) průběhu vypalování zuhelnatěly, resp. shořely. V. Swan ve svém soupise římských hrncířských pecí v Británii, referuje o pecích, v jejichž stěnách jsou nad perforovaným roštem vytvarovány malé výstupky. Ty zkusmo vysvětluje jako dodatečné podpěry pro naskládané vypalované výrobky.

Další možností je výklad jako nosič pro krytinu pece. Nerekonstruje-li se uzávěr pece ve formě kopule, ale jako přímá otevřená šachta, musela být pokryta střepey nebo něčím podobným. Podle okolností mohlo tyto dřevěné klády chránit před spálením také hlinité obložení. V tomto případě by se ovšem pec jevila nesmírně malé výšky.

V její horní části byla pec vyplněna zemí, která obsahovala několik kovových a keramických fragmentů. Teprve nad perforovaným roštem začal koberec z tenkostěnných, pískově oranžových střepeů stejného provedení. Ty nechávají usuzovat na přibližně osm nádob, z nichž se čtyři podařilo víceméně úplně zrekonstruovat. Čtyři už určitě nebyly – ačkoliv alespoň z poloviny velikosti zachované – již při zásypu pece celistvé, protože chybí charakteristické části. Podrobná analýza pasujících fragmentů ukázala, že střepey vždy jedné a téže nádoby se našly sice v různých výškách, ale stále především ve stejné oblasti pece. U všech těchto nádob se jedná o hrnce se šikmými okraji různého rozměru s obíhajícím rýhováním na horní části, resp. pleci. Ve tvaru odpovídají belgským hrncům Haltern 85, ale jsou pro belgské zboží neobvyklé písčitou hlínou a částečně velmi nečistě taženými liniemi na horní polovině.

Mezi nálezy se nevyskytovaly žádné deformované nádoby, které by se mohly považovat za „klasické“ chybné výpaly. Ovšem všechny vykazují jasné změny zbarvení povrchu. Jen jedna má veskrze asi usilovanou hnědočervenou leštěnou povrchovou strukturu. Tato nádoba se ocitla v jihovýchodní oblasti pece. Fragmenty okraje ležely ještě *in situ* na roště, takže na něm musela stát okrajem směrem dolů. U všech ostatních nádob se tento povrch zachoval jen ve zbytcích. Převládá drsný, písčitý, oranžovočerný povrch. Zaoblené červené a černé změny zbarvení ukazují, kde byla nádoba zvláště silně vystavena ohni, resp.

dotýkala se jiných nádob. Pouze u jedné lze poznat, že po prasknutí byla ještě vystavena ohni, jednotlivé střepy jsou různě silně vypáleny. Současně se tato nádoba považuje za jedinou naskrz prohořenou (*Walter – Wigg 1997, 292-295*).

Dále se v peci objevilo několik sekundárně vypálených střepů amfory, které rovněž pocházely z oblasti roštu. Jeden z nich se nacházel nad středovým žebrem přímo na roštu. Na něm ležely střepy nádoby výše popsaných hrnců se šikmým okrajem. Možná tyto fragmenty amfory sloužily k regulování otvorů perforovaného roštu, resp. poněkud vyvýšit nádoby které nestály přímo na otvorech, aby do nich také mohl proudit horký vzduch.

Kromě toho pochází z výplně několik pasujících fragmentů velké, ručně vyrobené nádoby. Na rozdíl od střepů amfory se objevily v horní oblasti pece. Jsou veskrze červeně prohořené a mají jasnou pravoúhlou černou změnu zabarvení o délce cca 20 cm na světle oranžově vypálené vnější straně, která poukazuje na taškovitou konstrukci. Podle okolností je zde zachovaný zbytek dřívějšího krytí pece. Tři další pasující střepy okraje asi téže nádoby, se našly ve spodní části pece, v oblasti perforovaného roštu. Jsou uvnitř lehce vypálené a mohly sloužit témuž účelu jako výše pojednávané střepy amfory.

V objeveném materiálu z pece se dále vyskytuje fragment obloukovitě zahnutého hliněného válečku, interpretovaného snad jako pomůcka při pálení.

Poloha a složení nálezů předpokládá, že se jedná o pozůstatky posledního průběhu vypalování. Má zdání, jako by nepovedená výplň byla částečně vybrána. Snad odníмали použitelné exempláře a jen rozbité nádoby nechávali v peci, která podle zřícené vnitřní stěny už nebyla opravována. Pro alespoň částečné vyklizení hovoří malý počet nádob a pomůcek při pálení. Protože se nenalezly žádné zkažené nádoby, vyskytla se chyba asi relativně pozdě v průběhu procesu vypalování. Snad rozbili vnitřní stěnu vypalovacího prostoru při ochlazování pece a nechali nádoby rozlámat.

Je nápadné, že s výjimkou velmi mála nesmírně drobných keramických fragmentů a několika kovových částí, našly svou cestu v peci jen předměty související s hrnčírnou. Nálezové pozorování proto možná ukazuje, že pec po jejím opuštění a částečném vyklizení nesloužila jako odpadní jáma, ale byla spíše vědomě vyplněna zemí a okolo ležícími částmi pece. Několik v zásypu zachovaných fragmentů římské a ručně vyrobené domácí keramiky jsou považovány za přemístěné nálezy uvnitř země.

V jámě na obsluhu ležel na nejspodnější, silně dřevěným uhlím promíšené vrstvě (vrstva dřevěného uhlí) v západní oblasti menší koberec střepů z několika keramických zlomků stejného provedení jako nádoby z pece (*Obr. 41., 42.*). Dalo se ale napasovat jen několik fragmentů, nemohly být rekonstruovány žádné také jen náznakově kompletní nádoby.

Mají stejný tvar a provedení jako ty z pece, s výjimkou toho, že dna hrnců z jámy na obsluhu nevykazují žádné prstencovité podstavy. Dva zlomky dna z jámy na obsluhu pasují na fragmenty z pece. Toto dno rovněž nemá prstencovitou podstavu a nemohlo být přiděleno žádné doplňkové nádobě z pece. Kromě toho pochází z této vrstvy další pomůcka při pálení, jakož i zlomky amfory, nesoucí podobné změny zabarvení jako ty z pece. Hlinitá výplň jámy nad vrstvami dřevěného uhlí obsahovala několik fragmentů ručně vyrobených nádob, které se nezdají stát v žádné souvislosti s pecí. Jedna z nich patří k terinovým nádobám labsko-germánského rázu. Podobné tvary byly několikrát prokázány v souboru nálezů sídla. Z této vrstvy navíc pochází velmi málo drobných zlomků poháru se šikmými okraji popsaného provedení, další fragmenty římské keramické nádoby, i malá část hubičky olejové lampy tvaru Haltern 33 nebo 34.

Skutečnost, že ručně vyrobené nádoby byly používány i při provozu pece, a také se dostaly po opuštění pece do výplně jámy na obsluhu, kterou lze prostřednictvím několika dalších římských nálezů datovat rovněž do doby sídla, ukazuje současné užívání ručně vyrobené a římské točené keramiky ve Waldgirmes (*Walter – Wigg 1997, 295-297*).

2.7. Vybrané nálezy

Vynikající složení nálezů – od vysokého podílu germánské keramiky, přes existenci vodovodu z olověných trubek, až k postavení pozlacené bronzové sochy císaře – zdůrazňuje význam založení tohoto římského města v Germánii pro historické bádání (*Rasbach 2002, 436*).

2.7.1. Mince

Jak v Kalkriese, tak také ve Waldgirmes zřetelně převažuje 1. série s oltářem z *Lugdunu* (asi 7-3 př. n. l.), která činila k r. 2002 ve Waldgirmes téměř 70% bronzových mincí, v Kalkriese dokonce skoro 90% (*Rasbach 2002, 433*).

Kromě římských (*Obr. 43., 44.*) se vyskytuje také několik keltských mincí, mezi nimiž typy, jejichž vzory byly raženy na blízko ležícím oppidu Dünsberg. Některé ale podle jejich nálezové situace nepatří mincovnímu oběhu doby římské (tzv. duhovky a mince typu „tancující mužiček“), protože byly uloženy v průběhu prvních stavebních prací, pod jámami portikových sloupů, a v oblasti budovy 2 rozšířené vyrovnávací vrstvě, která obsahovala také

několik keramických střepů doby železné. Dvě další mince se nacházely ve výplňové vrstvě příkopů předprsně v oblasti východní brány (*Becker – Rasbach 2003, 158-160*).

Vysoký počet mincí pochází také z Haltern, oproti tomu z Marktbreitu je známo jen 8 exemplářů. V Holsterhausen byly nalezeny pouze dvě, v jednom případě se dokonce jedná o zlatý Augustův aureus (ražba mezi 15-12 př. n. l.). Podobná situace byla zjištěna také v Anreppen. Keltské mince se podařilo objevit v Lünnen-Beckinghausen (*Musil 2000, 121*).

2.7.2. Militária

Městské zařízení u Waldgirmes bylo naplánováno a realizováno římskými zeměměřiči a architekty. V té době by mělo v našem prostoru samotné vojsko vybavení a odborníky, aby takové město plánovali a uskutečnili stavbu, resp. aspoň hlídali. Do r. 2006 mohli být členové armády identifikováni jen podle několika málo nalezených kusů. Teprve v této kampani vyšly také najevo stavby, které jsou typické pro raně římskou dobyvačnou fázi. Nálezový fond ale vykázal, navzdory vojenským objektům, jen velmi málo kusů, jež je možné s jistotou přiřadit k využití oblasti římskými jednotkami (*Becker – Rasbach 2009, 113*).

Zachoval se hrot oštěpu o délce 21,5 cm a hrot pila. Lamelovému pancíři připadá železný závěs řemene a kromě toho ještě malá železná přeska. Fragment stupňovitě profilované a zahnuté, masivní ploché části byl od A. Abegg-Wigg obezřetně zmíněn jako fragment týlní záštity helmy. Na to je však tento kus příliš masivní (*Rasbach 2002, 433*).³⁵

O kapacitě vojska umístěného ve Waldgirmes a době jeho působení v místě neposkytuje bližší informace ani několik objevených předmětů, ani nálezová pozorování (*Becker – Rasbach 2009, 113*).

Množství militárií obvykle koresponduje s výskytem ostatních nálezů, ale ukazuje se, že užívání zbraní bylo podřízeno zvláštnímu režimu, který upravovala různá nařízení, ať už se jednalo o státní nebo soukromý majetek. Pro tuto skutečnost svědčí také poměrně řídké ukládání zbraní do hrobů v provinciích. Výstroji a výzbroji byla jistě při válečných akcích věnována náležitá pozornost (*Musil 200, 122*).

³⁵ Našly se údajně i dva železné držáky chocholu přilby (*Becker, Rasbach 2009, 113*).

Hrot oštěpu je podle rozměru považován za část vrhací zbraně. Některé železné fragmenty mohly pocházet ze stanových kolíků (*Rasbach 2002, 433*).

2.7.3. Keramika

- 1) římská keramika
 - lokální produkce
 - importované zboží – belgské zboží a terra sigillata
- 2) germánská keramika

Domácí obyvatelstvo zanechalo v římských jamách a příkopech svou keramiku a spony. Patřilo také k návštěvníkům, pravděpodobně dokonce k obyvatelům římského sídla. Neboť se domácí nálezy vyskytují smíšené s římskými (*Obr. 45.*). To znamená, že ve Waldgirmes nebylo postupné osídlení nebo vnitřní areál, kde by byli obyvatelé usazeni podle jejich původu, ale že různé části obyvatelstva, bez ohledu na keltský, germánský nebo středomořský původ, žily společně v tomto římském městě.

Keramická škála zahrnuje římské zboží zhotovené na kruhu, jakož i ručně vytvořenou domácí keramiku (*Obr. 47., 48.*). Nápadná jsou různá spektra nádob v rámci druhů zboží: terra sigillata a tzv. „belgské zboží“, jako jemné stolní nádobí stojí naproti převážně ručně dělanému, domácímu kuchyňskému nádobí. Pozorování keramických nálezů otevírá pohled za prvé na dalekosáhlé kontakty, za druhé na různé regiony původu nových – římských – osadníků v oblasti. Takto pochází terra sigillata z velkých výrobních center v severní Itálii a z jižní Francie. „belgské zboží“ však bylo většinou zhotoveno v hrncírnách Champagne (*Obr. 46.*). Fragменты amfor ukazují, že olej i olivy dorazily do Waldgirmes ze Španělska, Vídně, Itálie a Řecka (*Becker – Rasbach 2009, 113-114*).

Dvě hrncířské pece dokládají ve Waldgirmes dokonce výrobu římského zboží točeného na kruhu. Podle výkazu nálezů z r. 1995 objevené pece T1, resp. z její pracovní jámy, zde byly vyrobeny hrnce se šikmými okraji (tvar Haltern 85). Sice se mezi nimi nenašly žádné deformované nádoby, ale poloha a složení připouštějí závěr, že se jedná o lokálně produkované kusy (*Becker – Rasbach 2003, 165-166*).

Pro materiál z hrncířské pece T1 ukázaly analýzy homogenní skupinu, která je považována za referenční pro Waldgirmes a může být brána jako báze pro další stanovení původu. Některé vzorky „belgského zboží“ jsou této referenční skupině velmi podobné a proto asi mohou být pokládány za lokální. Typické pro místní skupiny jsou vysoké obsahy železa a vysoké hodnoty draslíku (*Becker – Rasbach 2003, 168*).

Importované „belgské zboží“ se mezi jinými liší zřetelně nízkými obsahy železa. Ve srovnání s keramickými vzorky z hrnčářských dílen v Kolíně, Mohuči, Speyeru, Ladenburgu a z Champagne, možná přichází v úvahu Reims jako místo původu některých kusů ve Waldgirmes. Malá skupina, ke které patří talíř kolkovaný IVLI, by mohla pocházet z Reims Saint-Rémi. Tím by se počítalo s rozsáhlým keramickým importem pro Reims a okolí již na počátku 1. stol. n. l. (*Becker – Rasbach 2003, 168-169*).

Většina stanovitelných fragmentů kolků terry sigillaty náleží italským hrnčářům, jejichž zboží se většinou v oblasti severně od Alp vyskytuje velmi zřídka, chybí také v Haltern a ostatních augustovských lokalitách. Známe například kolky LVCILIUS, jehož hlavní odbytiště leželo v Etrurii a ve Španělsku, MAHES+ZOELVS a AVILIVS MANIVS. Chybí části servisu Ia, jakož i radiálního kolku, to převyšují formy servisu II zřetelně oproti formám servisu Ic (*Rasbach 2002, 434*).

Nejranější produkce italských a lyonských dílen nalezená severně od Alp je dávana do souvislosti s vojenským prostředím, především se jedná o tábory v Porýní a podél Lippe – Vetera, Novaesium, Oberaden, Haltern. V této době je v neřímské části Evropy sigillata, na rozdíl od bronzových nádob, poměrně vzácným obchodním artiklem (*Musil 2000, 121*).

Waldgirmes poskytlo 15% keramického nálezového materiálu zvláště vysoký podíl germánské keramiky. Tím se lokalita zřetelně liší od římských vojenských objektů té doby.³⁶ Podle jeho přesné datovatelnosti může být naleziště přibráno jako nový pevný bod pro keramickou chronologii raného 1. stol. (*Becker – Rasbach 2003, 165, 167*).

Jedná se převážně o hrubé mísy a jednoduché nádobky s vertikálním, částečně zesíleným okrajem, často opatřenými šlikovým omítnutím nebo hřebenováním. Vzácnější jsou jemné střepy se zarovnaným okrajem, přirovnatelné formě Uslar 1. Na tvarech zastoupených v nálezovém souboru lze rozeznat různé vlivy: keltské, rýnsko-vezersko-germánské, i labsko-germánské (*Rasbach 2002, 434*).

Typické pro germánskou keramiku z nalezišť v údolí Lahnu jsou vyšší hodnoty železa, manganu a zirkonia. Podíl křemíku v keramice z římské hrnčářské pece 1 ve Waldgirmes je o něco vyšší než u ostatní tam nalezené germánské keramiky, což však svědčí pouze o

³⁶ V augustovských táborech Oberaden, Dangstetten, Haltern nepřesahuje germánská keramika 10 % celkového množství nálezů.

Odhlédneme-li od možnosti, že se v některých případech může jednat o intruze způsobené starším osídlením, jde zřejmě o doklad kontaktů mezi místním obyvatelstvem a římským vojskem, neboť tábory jsou často zakládány v místech s výrazným domácím osídlením a rozšířeným lokálním obchodem. Výskyt germánské keramiky však lze dávat také do souvislosti s přítomností pomocných sborů, což někdy nepřímo dokládají např. nálezy germánských zbraní (*Musil 2000, 122*).

rozdílném způsobu zpracování hlíny. V celkové tendenci jsou obě tyto skupiny více nebo méně identické. Pravděpodobně veškerá odebraná germánská keramika byla vyráběna lokálně (*Becker – Rasbach 2003, 169*). Současná domácí sídliště z bližšího okolí však dosud neznáme, nehledí-li se na asi 20 km vzdálený Dolní Výmar (*Becker – Rasbach 2003, 167*).

Lampy jsou mezi keramickými nálezy jasně podzastoupeny (*Becker – Rasbach 2003, 160*).

2.7.4. Spony

Různé typy spon (*Obr. 49.*) – stejně jako keramické nálezy – ukazují na heterogenní složení obyvatelstva v místě. Skrze rozšíření určitých forem, mohly být získány odkazy na různé oděvní okruhy, interpretované většinou jako etnické. Ve Waldgirmes se našlo do konce r. 2006 více než 40 exemplářů. Mezi nimi se vyskytují jak tvary spon, známých z konečné fáze blízko ležícího oppida Dünsberg, totiž příklady s vysoko vyklenutým lučíkem, tak také kusy, jejichž hlavní oblast rozšíření leží v severozápadním Německu nebo v oblasti Labe. Současně se ve spektru spon objevují velmi kvalitní exempláře jak domácí, tak římské části obyvatelstva. Jako příklady zde slouží raná stříbrná spona s očky a destičkovitá spona. Nálezová rozmístění raných spon s očky odkazují do severní Labské oblasti. Destičkovitá spona je podle jejího vzhledu propojena s jižním středomořským prostorem, neboť nasazený filigránový dekorativní disk má tvar lotosového květu. Ale jantar zdobící destičkovitou sponu, jakož i kus surového jantaru z pobřeží Baltského moře ukazuje, jak byly těsné hospodářské kontakty severu a středomořského prostoru (*Becker – Rasbach 2009, 114*).

Destičkovitá spona se skládá z pozlaceného stříbrného disku, na kterém je nasazen prolamovaný plech ve formě lotosového květu. Nýt, držící pohromadě konstrukci se stříbrnou stěžejkou spony, je na horní straně zdobený jantarem. Tento červený jantar kontrastuje s modrými skleněnými inlajemi, které zdobily jednotlivé lotosové listy (*Becker – Rasbach 2009, 115*).

Na východní straně sídla, v oblasti brány, máme vrstvu ve výplni vnějšího příkopu, silně promíšenou dřevěným uhlím, mazanicí a nálezy. Z této vrstvy, z níž byla mezi jinými také vyproštěna část olověného vodního potrubí, vyšla najevo velmi dobře zachovaná jednočlenná drátěná spona (*Rasbach 2002, 434*).

2.7.5. Výjimečné nálezy

Mezi nálezy z Waldgirmes se objevuje několik vynikajících exemplářů (*Obr. 50., 51.*), pro které nejsou známa žádná srovnání. Jmenovat můžeme například mozaikovou skleněnou perlu. Řemeslníci vytvořili nejprve různobarevné skleněné tyčky a složili v technice millefiori obrazy, které pak byly použity ve světle modré matrici perly. Na obrázku je vidět egyptský býčí bůh Apis, mající mezi rohy měsíční kotouč. Před zvířetem je zobrazen malý oltář, na kterém bude spálená oběť.

Jak destičkovitá spona, tak mozaiková skleněná perla, ale i stříbrný přívěsek, který má tvar egyptského znaku pro „život“, ikonograficky odkazují do jižního Středomoří. V 1. stol. př. n. l. přišly do módy egyptské kulty, na což rovněž poukazují nástěnné malby v Pompejích (*Becker – Rasbach 2009, 115*).

Při řezu východo-západně probíhající vodní strouhou byla r. 1998 nalezena skleněná gemma. 1,7 cm velká sklovitá pasta ukazuje na přední straně Niobe, držící v náručí svého mrtvého bratra. Zobrazení odpovídá tomu na reliéfním vlysu z 5. stol. př. n. l. z někdejší sbírky Campana, dnes v Sankt Petersburgu. Skleněné gemmy tohoto typu měly v 1. stol. př. n. l. své největší rozšíření, od 2. čtvrtiny 1. stol. n. l. byly tyto pruhované sklovité pasty stále vzácnější (*Rasbach 2002, 436*).

Excelentní stav zachování kusu dovoluje vysvětlit některé zajímavé detaily výrobního procesu. Byly zhotoveny ve formách, čímž lze s menším uměleckým nákladem produkovat větší množství. Kusy tvořili od přední strany. Nejprve dali do formy husté bílé skleněné pruhy, potom ji vyplnili světle modrým průhledným sklem. Do horní a spodní třetiny řemeslník vložil žlutou a do prostřední bílou vrstvu skla. Závěr tvořilo přes celou zadní stranu rozšířené světle modré sklo. Díky těmto různým vrstvám barev, které při výrobě předpokládají velkou řemeslnou dovednost, se gemma jeví zelená a tmavě modrá (*Rasbach 2002, 436*).

2.7.6. Bronzová socha

Důležité nálezy představují fragmenty pozlacené bronzové sochy životní velikosti. Máme k dispozici více než sto zlomků (*Obr. 52., 53.*). S vysokou pravděpodobností se u

osoby jezdce jednalo o císaře Augusta, který snad byl umístěn na nádvoří fora.³⁷ Stojíc na podstavci, asi 50 až 80 cm vysokém, demonstroval vladař svoji moc nad regionem.

Jediná kompletně zachovaná jezdecká socha římského císaře je postava Marka Aurelia v Římě. Ale z mnoha jiných míst jsou dochovány nápisy, zpravující nás o vztyčení takových soch ve městech říše.³⁸ Většinou se jednalo o plastiky císařů nebo zakladatelů sídel. Protože byla ve Waldgirmes postavena taková socha, ukazuje politický význam, který Římané tomuto založení města přisuzovali. Pravděpodobně byla vyrobena v jižních Frankách nebo v Itálii, v kusech přenesena do Waldgirmes a zde složena. Nejen socha, ale také kameny pro podstavec, na kterém stála, přišly zdaleka. Protože v údolí Lahnu nepřípadal vhodný k opracování žádný lehký a ušlechtilý kámen, transportovali Římané do Waldgirmes kvádr lasturnatého vápence z Lotrinska (*Becker – Rasbach 2009, 116*).

Až do renezanse se v podstatě vyskytovaly dva typy jezdeckých soch: buď kůň stoupal anebo stál. Ze statických důvodů je prý u jezdecké sochy životní velikosti, jako ve Waldgirmes, možné jen stojící zobrazení srovnatelné s jezdeckou sochou Marka Aurelia, neboť pro stoupajícího bronzového koně by byly zapotřebí dodatečné stabilizující přepážky (*Becker – Rasbach 2003, 162-164*).

Velmi zajímavé byly nálezové podmínky jak fragmentu nohy, tak také dalšího většího zlomku. Nad oběma kusy pokaždé ležely sterilní krycí vrstvy, které snad připouštějí záměrné deponování fragmentů, jehož důvody zatím nejsou jasné (*Becker – Rasbach 2003, 162-164*). Překrytí dvou velkých zlomků sochy relativně sterilními vrstvami, jakož i dobré zachování spálených zbytků předprsně jižně od východní brány, navozuje otázku, zda-li opuštění sídla a požár zařízení opravdu následovaly bezprostředně po sobě. Obě jámy byly po uložení zlomků sochy buď cíleně zasypány sterilním materiálem anebo mezi uložení a nánosem suti po požáru uplynulo delší časové období, ve kterém se do jam dostal sterilní materiál. Potom by musely být provedeny nějaký čas po zničení sochy ještě jednou cílené planýrovací práce, které by mohly podle současného stavu výzkumu souviset se zřízením dočasného tábora (*Becker – Rasbach 2009, 111-112*).

Od r. 2005 jsou však také prokázány v nálezovém pozorování aktivity domácího obyvatelstva v areálu sídla po jeho opuštění. Již během vykopávek Římsko-germánské komise v germánském sídlišti pozdního 1. až 2. stol. n. l. v sousedním Wetzlar-Naunheimu,

³⁷ Jedná se o nejstarší známé zbytky takové sochy severně od Alp (*von Schnurbein 2000, 37*).

³⁸ „Mých pomníků, zobrazujících mne pěšího i na koni nebo se čtverospřežím, stříbrných, stálo v městě kolem 80;...“ *RG 24* (přel. J. Nováková, Praha 1973). „Statuae meae pedestres et equestres et in quadrigis argenteae steterunt in urbe *XXC* circiter...“ (<http://www.thelatinlibrary.com/resgestae.html#24>).

tam byl vyproštěn materiál původně pocházející z Waldgirmes. U r. 2005 odkryté situace se jednalo o jámu, založenou nad vnějším křídlovým žlabem západní předprsně. Její výplň obsahovala ručně tvarovanou keramiku přechodné doby, jakož i asi 0,8 kg roztaveného olova. Nálezové pozorování tím dokládá plenění, Římany opuštěného sídla, domácím obyvatelstvem (*Becker – Rasbach 2009, 111-112*).

Roku 2009 se podařilo vykopat cca 11 m hlubokou studnu (*Obr. 54.*), na jejímž dně pod dřevěnou šachtou odkryli vinný sud. Kromě mimořádných nálezů vztahujících se k jezdecké soše (noha jezdce a hlava koně) přinesla studna vedle početných dalších objevů (dřevěné předměty denní potřeby, keramické střepy, zbytky kostí, mlýnské kameny, atd.) (*Obr. 56.*) také důležité poznatky o přeměně botanických poměrů místního prostoru skrze pěstování užitkových rostlin z oblasti Středomoří.

Propracované umělecké dílo neznámého antického mistra zobrazuje hlavu agilního mladého hřebce (*Obr. 55.*). Rozety uzdy jsou dekorovány znázorněními Viktorií a vyobrazením Marta. Tyto atributy utvrzují vědce v jejich domněnce, že se při koni nejspíše jednalo o císaře Augusta (*Schepp 2010, 14, 15*).

2.7.7. Zámky a klíče

Potřeba bezpečí byla zřejmě vysoká, na což poukazují četné klíče a některé zámkové díly. Zatímco se u klíčů jedná výhradně o části uzávěrů dveří, několik zámkových dílů patří ke skřínce. Posuvné zámky jsou jednoduché, většinou dřevěné zástrčky, které byly upevněny na vnitřní straně dveří. Klíč vedený skrze otvor zasáhl upevněnou zástrčku, takže ji posunul a dveře mohly být otevřeny (*Becker – Rasbach 2009, 116*).

2.7.8. Zemědělské nářadí

Pro stavbu nového římského sídla se muselo pokácet stavební dříví a vymýtit terén, aby obyvatelé mohli být zásobeni z blízkého okolí. Sídliště domácího obyvatelstva nebyla na zaopatření četných nových přistěhovalců dlouhodobě zařízena.

Kolonizace nového areálu Římany lze zvláště dobře prokázat v severní Itálii. Tam jsou dodnes znatelné na leteckých snímcích stopy polního rozdělení. Ve Waldgirmes byl jistě vykonán tento první krok k zemědělskému využití okolí, aniž bychom pro to dosud mohli vykázat jednoznačná nálezová pozorování. Avšak tuto domněnku podporuje množství kos a srpů (*Obr. 57.*), které bylo objeveno uvnitř města, jakož i těžký nůž na větve (kosíř). Dosud

však chybí ključící nástroje jako sekery. Nalezlo se pouze některé nářadí k obrábění dřeva, jako dláto a jiné (*Becker – Rasbach 2009, 115*).

2.8. Lokalita po roce 9 n. l.

Některé situace, zejména v oblasti předprsně a obou vykopaných bran, jakož i zásyp dvou jam, ve kterých byly objeveny větší úlomky sochy, upozorňují na aktivity po zřeknutí se sídla.

Před oběma branami se nad hrotitými příkopy našly větší mísovité útvary, v průřezu připomínající příkopy se zaobleným dnem, zasypané sutí po požáru z vnitřku zařízení.

Po zřícení dřevo-hliněné stěny byly taktéž vyplněny sutí oba předsunuté hrotité příkopy jižně od východní brány, kde dobré zachování nálezových pozorování ukazuje, že se to přihodilo bezprostředně po požáru. Jako vysvětlení se nabízí východně před touto částí předprsně zaznamenaný jihozápadní roh cca 2,9 ha velkého dočasného tábora. Jeho obrys byl – s výjimkou vykopaného jihozápadního nároží – zjištěn geofyzikální prospekci.³⁹ Tábor blokoval cestu vedoucí ze sídla na východ, takže nešlo o současné objekty.

Dosud chybí datovatelné nálezy. Mohlo by se tedy jednat o stavební tábor, sloužící vojsku jako ubytování během budování opevnění, nebo patří do doby po zřeknutí se sídla. Cílené planýrování předprsně bychom potom interpretovali jako bezpečnostní opatření pro jihozápadní roh dočasného tábora (*Becker – Rasbach 2009, 110-111*).

Roku 2000 přinesly vykopávky šest hrobů uvnitř předprsně, které náleží domácímu obyvatelstvu. Jednalo se o čtyři urnové (*Urnengräber*), jeden žárový (*Brandschüttungsgrab*) a jeden žárový hrob jámový (*Brandgrubengrab*), stejně jako další ojedinělé nálezy z novodobě zničených hrobů.

Ležely jižně od východní brány (*Obr. 59.*) uvnitř městského zařízení v nezastavěném areálu a byly na největší části silně poškozeny moderní orbou. Některé hrobové jámy se zachovaly už jen několik centimetrů hluboko. Žádná z nich nepřekrývá nějaké římské nálezové pozorování nebo nenarušuje objekt doby železné, kvůli čemuž se mohou stavět do jedné chronologické souvislosti. Protože ale situace předprsně v bezprostřední blízkosti hrobů ukazuje, že římský povrch se místy zachoval a germánské hroby byly zakládány na stejné úrovni, konaly se pohřby asi krátce po požáru opevnění. Toto relativně chronologické datování podporují také nálezy v hrobech, ačkoliv právě keramika připustila také poněkud

³⁹ Příkop C odkryly vykopávky 2000, obrys celého objektu ukázala geomagnetická prospekce r. 2001 (*Becker – Rasbach 2003, 156*).

ranější datování. Neboť nádoby přidané jako urny, odpovídají tvarům Rýnsko-Vezerské germánské keramiky (Uslar 1, varianta s neostrým zalomením plecí), jak jsou také zastoupeny v sídlištním materiálu římského města. Mohou být nyní zařazeny pouze obecně do 2. pol. 1. stol. př. n. l. až do 1. pol. 1. stol. n. l. Dva hroby obsahovaly velmi malé fragmenty okraje a stěny, alespoň jedno bronzové síto, a další bronzovou nádobu, jejíž tvar – snad nějaká mísa – není jistě stanovitelný. V areálu hrobů se našly také některé spony (Becker – Rasbach 2003, 160-161).

2.9. Waldgirmes v souvislostech a jeho hodnocení

Nezávisle na právní pozici se sídlo u Waldgirmes ukazuje stále jasněji jako řízený „kolonizační projekt“, státně podporovaná výstavba infrastruktury, s jejíž pomocí měla být spravována a zásobena nově dobytá oblast východně od Rýna (Becker – Rasbach 2009, 109).

Vojska našla za Rýnem zcela jiné podmínky než v Gallii. Politická, administrativní a hospodářská centra, o která se římská vláda opírala už nemohla existovat, až na zcela malé výjimky. Místo toho v Germánii převládalo rolnické subsistenční hospodářství, jež by sotva mohlo dostačovat, aby samo určitě zásobovalo legie ze země. Kdyby chtěli dobytou Germánii skutečně také ovládnout, byla nezbytná výstavba vlastní infrastruktury. Znamky pro to nacházíme během Varova místodržitelství. Z relevantních písemných pramenů je pro tuto problematiku k dispozici několik vět řeckého historika Cassia Dia a poznámka v Tacitových Análech (Becker 2002, 463):

„...Dosud je vidět v svatých germánských hájích římské prapory, které tam zavěsil otcovským bohům. Ať si obývá Segestes podmaněný břeh, ať vymůže zase synovi kněžství u nepřátel. Germáni nikdy dostatečně neomluví, že mezi Labem a Rýnem viděli svazky prutů, sekery a togu. Jiní národové, kteří neznají římskou nadvládu, nezakusili popravu, nepoznali poplatky. Když se toho zbavili a s nepořízenou odtáhl onen mezi bohy vřazený Augustus, onen vyvolený Tiberius, ať se nelekejí nezkušeného mladíčka ani odbojného vojska. Jsou-li jim dražší vlast, rodiče i odvěký stav než páni a nové osady, ať raději jdou za Arminiem k slavě a svobodě než za Segestem k potupné porobě“ (Tacitus, Letopisy I, 59).⁴⁰

⁴⁰ „...cerni adhuc Germanorum in lucis signa Romana, quae dis patriis suspenderit. coleret Segestes victam ripam, redderet filio sacerdotium hominum: Germanos numquam satis excusatuos quod inter Albim et Rhenum virgas et securis et togam viderint. aliis gentibus ignorantia imperi Romani inexperta esse supplicia, nescia tributa: quae quoniam exuerint inritusque discesserit ille inter numina dicatus Augustus, ille delectus Tiberius, ne inperitum adulescentulum, ne seditiosum exercitum pavescerent. si patriam parentes antiqua mallent quam domi nos et colonias novas, Arminium potius gloriae ac libertatis quam Segestem flagitiosae servitutis ducem sequerentur“ (<http://www.thelatinlibrary.com/tacitus/tac.ann1.shtml#59>).

Zejména interpretace Dionova místa se kontroverzně diskutuje: Jejich vojska tam přezimovala (v Germánii) a založila města, a barbaři se přizpůsobili na jejich pořádek, zvykli si na trhy a setkávali se v mírových shromážděních (Dio LVI, 18, 2). Ze strany historie starověku bývá založení regulérních měst z nedostatku jednoznačných důkazů většinou popíráno. Pouze pro tábor z Haltern mohl S. von Schnurbein podle nálezových pozorování staveb pravděpodobně udělat posunutí funkce k administrativním a logistickým úlohám. Ve Waldgirmes hovoří zřízení fora i ostatní zástavby přinejmenším o pokusu založení města (Becker 2002, 463).

Pro založení civilního sídliště městského typu na středním Lahnu se podle současného výzkumu jeví směřodatné zejména dva důvody. Bylo to za prvé začlenění do celostátní dopravní a komunikační sítě. Na severním okraji Wetterau je u přibližně 25 km vzdáleného limitního kastelu Arnsburg raně římská vojenská přítomnost alespoň myslitelná. V centru Wetterau se zdá pravděpodobné trvající užívání slaného pramene v Bad Nauheim také v augustovské době. Římské obsazení nebo přinejmenším kontrola Rýnsko-Mohanské oblasti a Wetterau tím vychází stále zřetelnější, přičemž tato kontrola – navzdory špatně zachovaným vykopaným nálezovým pozorováním – zřejmě nebyla zajištěna podobně výraznou vojenskou přítomností jako ve Vestfálsku a na Lippe.

Další dopravní čáru tvořilo určitě dolní údolí Lahnu, které umožňovalo napojení na říční soustavu Rýna a tím přes Moselu až do Gallie. Uskutečnění dopravy naznačují oba ve Waldgirmes nalezené těžké vápencové kvádry, pocházející pravděpodobně z prostoru Mosely.⁴¹ Současně poukazuje nově objevený římský tábor na řece Werra u Hedemünden na to, že také hrála roli pokračující spojení přes střední údolí Lahnu a severohesenskou nížinu k Vezeře. Raně římský nálezový materiál z Dolního Výmaru u Marburgu potvrzuje přinejmenším první úsek této cesty.

Druhý důvod bychom mohli hledat v 7 km vzdáleném pozdně laténském *oppidu* na Dünsbergu. Oproti většině jiným pozdně laténským centrům východně od Rýna, nekončí toto osídlení kolem poloviny 1. stol. př. n. l., ale sahá až do druhého desetiletí př. n. l. Tím se vnucuje paralela k římské přítomnosti v Bad Nauheim. V Rýnsko-Mohanské oblasti, Wetterau a v údolí Lahnu se římská okupační moc zdá mít orientaci zaměřenou na zbytky

⁴¹ Transport těchto dvou – ještě 181 a 386 kg vážících – vápencových bloků z kamenolomů na Mosele realisticky ukazuje pouze na říční cestu (Becker 2008, 44).

pozdně laténského obyvatelstva, pravděpodobně protože tam stále ještě existovaly styčné body pro městské struktury a hospodářské formy (*Becker – Rasbach 2009, 109*).

Zatímco dále severně má ještě slovo armáda a diplomacie, měla se ve Waldgirmes patrně už začít, urovnávat cesta s domácím obyvatelstvem v mírové normalitě a vyzkoušet formy civilní koexistence a soužití (*Derks 2009, 45-46*).⁴²

V pozoruhodném množství se zde stále v římských kontextech vyskytuje germánská keramika, která předpokládá nemalé domácí osídlení. I přes intenzivní prospekci dosud chybí stopy germánského sídla v bližším okolí. Teprve v proti proudu ležícím, asi 20 km vzdáleném Dolním Výmaru odkryla hesenská archeologie sídliště z doby kolem přelomu letopočtu, ve kterém vyšly najevo také různé fragmenty římské keramiky. Náleží stejnému období jako Waldgirmes a potvrzují tím v obráceném způsobu tam doložené římsko-germánské kontakty. Zde tak zřetelně se ukazující pokojné soužití mezi Římany a domácími by mohlo existovat již na začátku válečných tažení a bylo by potom vysvětlením pro pozoruhodnou funkci Rödgeneru a absenci velkých vojenských opěrných bodů jako v oblasti Lippe (*von Schnurbein 2006, 24-25*).

V prehistorické době obyvatelné údolní nivy, dnes leží – jak nás poučuje naleziště Dolní Výmar – tak hluboko zasypaný pod mladším koluvem, že jejich stopy při prospekcích zpravidla nerozeznáme. Nivní plochy, v nichž pravděpodobně leží ukryta další místa osídlení přes metr hluboko, jsou dnes nepřístupné chráněné krajinné oblasti. Vegetačně historické výzkumy však nenechaly rozeznat žádné delší přerušení zemědělského využití dobrých půd ve Wetzlar-Gießenské nížině ve stoletích kolem přelomu letopočtu. Musíme na tomto pozadí tedy více nebo méně kontinuální hospodaření a s tím osídlení postulovat, a sice skrze skupinu, která s Římem kooperovala. Proto je také myslitelné, že domácí spolupracovali např. na opatření dřeva pro stavbu domů a městské hradby z Waldgirmes. V jednání vůči Římu se nejeví tito domácí obyvatelé středního údolí Lahnu podstatně se odlišovat od oněch z Wetterau, neboť také u Echzellu se zjistila dvě domácí sídliště, ve kterých se vyskytla augustovská keramika. Zajímavé budou také výsledky vykopávek z Bad Nauheim. V tomto významném keltském centru získávání soli se podařilo vyprostit jak rané germánské, tak augustovské nálezy, a s ohledem na Waldgirmes se budeme muset zeptat, zdali rané římské příkopy v Bad Nauheim pak skutečně mohly patřit táborům nebo spíše také civilním stavebním opatřením (*von Schnurbein 2006, 25-27*).

⁴² V předpolí Mohuče, Rýnsko-Mohanské oblasti a ve Wetterau přibývá odkazů na rozsáhlou mírovou koexistenci Římanů, domácích a přistěhovalců, což je nahlíženo jako předpoklad pro založení civilních římských sídel (*Becker 2008, 44*).

Se zrušením vznikajícího města ve Waldgirmes začínají archeologicky považovaná temná desetiletí. Řím se měl stáhnout ze střední oblasti Lahnu, aby ji už nikdy neobsadil, protože od cca 100 n. l. postupně vybudovaný limes táhl podél na vyvýšeninách Taunu a na tzv. hřebeni u Butzbachu (*Obr. 6.*). Nejkratší vzdálenost od limitu k Lahnu činila asi 15 km, tedy sotva polovinu denního pochodu (*von Schnurbein 2006, 27*).

V každém případě Waldgirmes společně s Haltern už nenechávají jevit se Varův úkol – zřídit v Germánii mezi Rýnem a Labem provincii – tak pochybný (*von Schnurbein 2000, 37*).⁴³

⁴³ Protože vojenské a civilní úkoly v nových provinciích Říma tehdy beztak ležely ve stejné ruce a proto nebyly od sebe odděleny, odráží Waldgirmes zřejmě výborným způsobem poměry Germánie během let, kdy Varus měl nařazení – organizovat novou provincii (*von Schnurbein 2000, 37*).

3. DALŠÍ DŮLEŽITÁ NALEZIŠTĚ MEZI STŘEDNÍM RÝNEM A LABEM

Již v nejranější fázi byla římská válečná tažení do oblasti *Germania magna* provedena nejen z dolního Rýna, ale i ze středního Rýna přes Mohan, Lahn a dále skrze Středohoří na východ a severovýchod. V této oblasti se podařilo archeologicky zjistit významné domácí i římské objekty (Obr. 4.), z nichž mnohé byly objeveny teprve před několika lety (Rasbach – Becker 2009, 95).

3.1. Dorlar

V létě 1986 objevil Otto Braasch v údolí Lahnu u Dorlaru velkou, lehce polygonální stopu příkopu (obr. 60.), která navzdory intenzivní konvenční prospekci nejdříve zůstávala nedatovatelná. Teprve v průběhu záchranných vykopávek 1991/1992 se prokázala jako augustovská (von Schnurbein 2006, 19).

Opevnění tvoří jediný hrotitý příkop, mající na jižní straně ještě šířku 3,1 m a hloubku 2,5 m, zatímco na jihozápadním rohu (tábor disponoval pěti zaoblenými nárožími) kvůli erozi půdy zčásti úplně zmizel. Dvě přerušování příkopu – jedno uprostřed jižní strany a další cca 60 m severně od jihozápadního rohu – poukazují na vstupy. Alespoň dva jsou také přijaty pro východní a severní stranu.

Kromě příkopů nebyly prokázány žádné další prvky opevnění.⁴⁴ Stejně tak málo jsou zajištěny odkazy na vnitřní zástavbu. Nečetný nálezový materiál je současný Haltern. V případě římského tábora u Dorlaru se jedná o dočasné zařízení, přičemž hluboký příkop však výklad jako pochodový tábor pouze na jednu noc činí spíše nepravděpodobným. Snad sloužil jako operační základna pro více dnů nebo týdnů (Becker – Rasbach 2009, 102).

3.2. Dünsberg

Na Dünsbergu (Obr. 61.–63.), hoře dominující údolí Lahnu u Biebertal-Fellinghausen (kraj Gießen), se nachází nejsevernější výšinné sídlo, jež Caesar shrnuje pod pojem *oppida*. Popsal tím v keltské ústřední zemi Gallii ležící centrální výšinná sídliště. Jestli tento pojem

⁴⁴ Příkop a val u dočasných táborů byl spíše taktickým prvkem, vymezujícím plochu tábora a v případě silného nepřátelského útoku byl snadno překonatelný (Musil 2000, 116).

v užším slova smyslu může být užíván na hradiště doby železné ve Středohoří je sporné (*Rasbach – Becker 2009, 95*).

Se svými mocnými valy, které zahrnují areál sídla o 90 ha, podával při vykopávkách minulých let, i především také při drancování kořistníky, stále znovu bohaté kovové nálezy. Hora byla osídlena určitě od 8 . stol. př. n. l. Svůj největší význam – podle výkazu nálezů – ale měla v době laténské. Od jiných hradišť doby železné se Dünsberg odlišuje tím, že byl obýván až do druhého desetiletí př. n. l. Jestli se při tom jednalo o kontinuální osídlení od rané doby laténské nebo zdali došlo k přerušení, zůstává otázkou (*Rasbach – Becker 2009, 95, 109*).

Dünsberg tvoří snad nejdůležitější naleziště pro pochopení změn osídlení a obyvatelstva kolem přelomu letopočtu v údolí Lahnu. Početné bronzové nálezy z jeho hlavní fáze jsou většinou zdobené v laténském stylu, typickém pro keltský prostor. Ojedinele se také vyskytly zcela jiné nálezy, chronologicky stanovené na konec osídlení a většinou vzešlé z drancování kořistníky. U nich se jedná o labsko-germánské zbraně, které pravděpodobně pocházejí z hrobů v okolí Dünsbergu. Tím lze zachytit „přesídlence“ z východu – z další labské oblasti – jejichž potomci a keltoidní obyvatelstvo možná tvořili domácí populaci okolí Waldgirmes. Neboť z nejpozdějších mincovních variant, původně zřejmě ražených na Dünsbergu, je zastoupeno v augustovských mincovních řadách z Waldgirmes ještě osm exemplářů.

Ve stoletích kolem přelomu letopočtu byla velmi vysoká mobilita částí obyvatelstva (kmenů?). To potvrdily za prvé snad mince lokální ražby z Dünsbergu nebo tamější nálezy zbraní, za druhé jsou tyto přesuny historicky dochovány. Ale jednotlivé nálezy od Dünsbergu a z Waldgirmes dokládají také setrvání částí obyvatelstva a příchod nových osadníků (*Rasbach – Becker 2009, 95*).

V souvislosti s Drusovými válečnými taženími se dlouhý čas spojoval výskyt římských militárií na Dünsbergu. Interpretovaly se jako ztracené nálezy dobytí keltského oppida během tažení. Tento výklad už nelze udržet díky výzkumům Jens Schulze-Forster a vykopávkám pod vedením Karl-Friedrich Rittershofer. Keltské osídlení končí zřetelně před augustovskými válkami, a navíc prakové střely – považované za svědectví římského útoku – nejsou přesněji datovatelné. Nyní jsou diskutovány kultovní deponování, jejichž příčiny neznáme a datování musí být zpřesněno (*von Schnurbein 2006, 22*).

3.3. Dolní Výmar

Místa pokrývají břehy Lahnu metr silné vrstvy naplavené hlíny. Sestávají z erodované půdy, odnesené větrem a počasím a usazené na březích. Pod nimi leží u Dolního Výmaru zbytky sídliště, obývané od doby železné (laténské) až do rané římské doby císařské. Vykopávky, prováděné od r. 1991 zemským úřadem pro památkovou péči Hesenska, odhalily stopy tří zahloubených staveb, dlouhého domu a příslušných sídlištních jam.

Keramický materiál ukazuje typické spektrum sídliště změny doby; datování potvrdily výzkumy C14 (70 př. n. l. až 40 n. l.). Většinou bez rychle rotujícího hrnčířského kruhu zhotovené nádoby spojují ve tvaru a dekoraci elementy rozdílných stylů: s keltskými vlivy spojeného pozdně laténského, a na germánském východě ovlivněného tvarového a výzdobného stylu. Tato směs je typická pro přechodnou dobu v prostoru Středohoří.

Různé vlivy se projevíly také v architektuře budov. Tam spadá zejména dlouhý dům, z něhož se prokázaly četné stopy stání kůlů. Tato forma domu, ke které známe paralely především ze severozápadního Německa, se v Dolním Výmaru poprvé prokázala pro hesenský středohorní prostor. V architektuře se odrazily vlivy ze severu, zatímco některé zbytky nádob ukazovaly kontakty na jihozápad. Takto se našly – smíšené s domácí keramikou – zbytky římského, na kruhu zhotoveného zboží. Tím se podařilo potvrdit kontakt k římské kontrolované oblasti, ležící po proudu Lahnu (*Rasbach – Becker 2009, 96*).

3.4. Echzell

V Echzell, ležícím ve východní Wetterau, vyšlo najevo při archeologických výzkumech konce 80. let 20. stol. několik jam. Náležely asi k menšímu domácímu sídlišti. Vypracování keramiky překvapivě ukázalo, že římské na kruhu zhotovené zboží a ručně zhotovená keramika se vyskytují smíšené a datovatelné do doby kolem přelomu letopočtu. Jámy z Echzelli tím tvořily první odkazy na velmi těsné kontakty mezi domácím obyvatelstvem a Římany (*Rasbach – Becker 2009, 96*).

3.5. Bad Nauheim

Solivarny z Bad Nauheim (Wetteraukreis) leží v nížinách řeky Usa, mezi výběžky Taunu na západě a Vogelbergu na východě. Od 3. stol. př. n. l. zde byla získávána sůl.

Velkoplošné vykopávky odkryly vysoce organizovaný způsob hospodářství keltských osadníků.

V nádržích, ležících vedle sebe, odpařovali části pramenité vody, vedené skrze kanálový systém. Toto stupňování uvedeného procesu zvýšilo obsah soli. Potom byla solanka stáčena v hrubě porézních nádobách (tzv. Briquetagen) a v peci tak dlouho ohřívána, až se tekutina odpařila a sůl krystalizovala. Výrobní proces vedl k usazování mohutných vrstev popela a tun briquetagových střepů, neboť k získání solného koláče museli rozbít varnou nádobu.

Poloha nálezových pozorování ve vlhkém prostředí – tzn. v oblasti spodní vody nebo v její blízkosti – utvářela ideální podmínky pro zachování organických látek. Pokrytí kanálků a stupňovitých nádrží z proutí nebo dřevěných fošen se právě tak uchránila jako kola vozu a nástroje ze dřeva. Zbytky jídla a pylu z rostlin poskytují výklad o okolních podmínkách, zemědělském a lesno-hospodářském využití zázemí i stravě.

Od vykopávek konce 50. let 20. stol. známe – vedle pozůstatků činnosti solivarnictví doby laténské – v oblasti tzv. jižní solivarny také raně středověké zařízení k tomuto účelu, sídliště laténského období, i příkopy několika římských objektů. Mezi nimi se vyskytuje asi 1,6 ha velký zemní kastel domitiánské doby, jakož i jeden hrotitý příkop, z jehož výplně pochází materiál současný Haltern (italská terra sigillata). Příkop H. G. Simon interpretoval jako část augustovského vojenského tábora s rozměrem cca 6 ha. Protože zařízení překrývá částí sídliště doby laténské a solivarny, vychází pro tento čas konec nebo těžké narušení keltské produkce.

Zbytky činnosti vaření laténského období se objevily také v areálu tzv. severní solivarny. Tam došlo mezi roky 1990 a 2004 k rozsáhlým vykopávkám zemského úřadu pro památkovou péči Hesenska, které podle částečně skvěle zachovaných nálezových pozorování přinesly nejen intenzivní pohledy na keltskou produkci soli, ale i doložily využití solanky až do domitiánské doby. V zimě 2003/2004 byla evidována na severozápadě plochy výzkumu dřevěná obruba pramene (*Obr. 64.*), ve tvaru L na prahovém trámu. Dendrochronologicky datovaná nádrž na 87 n. l., překrývá starší obrubu pramene, z níž zbytky pravděpodobně podélné obdélníkové nádrže mohly být stanoveny na 43 př. n. l.

Další, menší rezervoár čtvercového tvaru poskytl datum 6 př. n. l. Z jeho výplně se podařilo vyprostit pět augustovských mincí, čtyři asy první série s oltářem z *Lugdunu*, i jeden dupondius z *Nemausu*. Nejmladší dendrochronologické datum ze sousedního areálu vaření z doby laténské bylo 64 př. n. l. To dokládá průběžné využití Bad Nauheimských solivaren, pro což hovoří také nálezy, získané z oblasti augustovského vojenského tábora. Jde o keramiku

pozdní doby laténské, která byla sdružena s raně římskou a ručně zhotovenou „germánskou“. Tím vychází pro Bad Nauheim hladký přechod od pozdní doby laténské k římské, a složení nálezů přímo v oblasti augustovského vojenského tábora se jeví dobře srovnatelné s Waldgirmes.

Stopy římské fortifikace se také ukázaly na Goldsteinu. Vykopávky tam přinesly dvě římská vojenská zařízení, obě opevněná dvěma příkopy. Objekt byl již v úsecích prozkoumán na začátku 20. stol. Tehdy profily odhalily vanovitý průřez dna příkopů. Roh dalšího tábora se poznal na leteckém snímku. U přibližně symetrického obrysu by toto zařízení mohlo mít rozměr mezi 15 a 20 ha. V případě obou objektů se jedná o jednoduchá příkopovitá díla, využitá jako krátkodobé pochodové tábory nebo založená ke cvičným účelům. Datovatelný nálezový materiál chybí, zřejmě ale zařízení patří do 1. až 2. stol. n. l. (*Rasbach – Becker 2009, 96-97*).

3.6. Hedemünden

V jižním dolním Sasku u Hedemünden (okres Göttingen) probíhaly kořistnické aktivity detektorů v přibližně oválném, asi 3 ha velkém „Hünenburgu“, který byl do té doby interpretován jako hradiště mladší doby železné, s obnoveným využitím ve vrcholném středověku. Ty vedly k systematickým prospekčním a nejprve menším sondážním vykopávkám Archeologické památkové péče okresu Göttingen. V nalezeném materiálu se vyskytovalo ženíjní náradí, části zbraní a výstroje, na kruhu zhotovená keramika i mince, mezi nimiž převažovaly asy z *Nemausu* série I. Vedle výkopcem K. Grotem jako stálá fortifikace interpretovaného tábora I (Hünenburg) podaly prospekce a vykopávky upozornění na další římská zařízení. Jedná se o přístavbu 1,2 ha na jihu od tábora I (tábor II), cca 0,84 ha velkou nálezovou koncentrací na západě od tábora I (oblast III), 15 až 16 ha rozlehlou zřejmě dočasnou fortifikaci na jihovýchodě od tábora I (tábor IV), jakož i antropogenní terasování mezi oblastí II a IV.

Fortifikace I sestává z – jako Hünenburg označovaného – prstencového valu na dominantním vyvýšeném hřebenu, na severním okraji údolí Werry. Východní a západní strana objektu probíhají přibližně paralelně. Severní a jižní úzké strany jsou půlkruhové, resp. zaoblené. Opevnění se skládá z 3,5-4 m širokého, původně 1-1,5 m hlubokého příkopu a za ním ležící stěnou, mající dnes výšku ještě 0,8-1 m. Na jejím vnitřním svahu se našla 1 až 1,5 m široká vrstva z pískovcových bloků, které podle velikosti sloužily jako základová

konstrukce pro předpokládanou dřevěnou výstavbu náspu. Úhel svahu 25-30° se jeví neobvykle rovný při porovnání s v augustovské době běžnými 40-45°.

Objekt byl přístupný skrze čtyři, resp. pět bran, rýsujících se jako jednoduchá přerušení stěny a příkopu. Jedna ležela uprostřed západní strany, další v centru jižní. Korespondující brána na severu se kvůli poškození dosud jistě neprokázala, ale předpokládáme ji. Na východní straně se objevily dvě. Obě brány na jihu a jihovýchodě jsou se 6 resp. 5 m zřetelně širší, než jen asi 3 m široké brány na západě a východě. Před těmi širšími se ve vzdálenosti 7 až 8 m vyskytovaly nízké zbytky náspu. Jestli se při tom jedná o součásti antické konstrukce brány, asi ve formě *titula*, nebo o mladší utváření dna, se ještě nevyjasnilo.

Na jihu se na tábor I napojuje 100 x 120 m velký, rovněž náspem a příkopem opevněný areál (tábor II). Před 3 m širokým a ještě 0,2 až 0,4 m vysokým valem probíhá hrotitý příkop, jehož šířka činí 3 m a původní hloubka kolísá mezi 0,6 a 1 m. Svahy příkopu jsou podobného sklonu jako u tábora I. Stopy dřevěných prvků náspu se dosud neprokázaly. Přesto Grote uvažuje o dřevěné výstavbě, na základě zuhelnatělých zbytků a vypálené hlíny z výplně příkopu.

Vedle jižní brány tábora I můžeme detekovat pouze mezeru na východní straně jako další možnou bránu. Nálezový materiál, především ženíjní nářadí, zbraně a nástroje, pocházejí z vnitřního prostoru a částečně také ze základny náspu. Analýza C14 zuhelnatělých dřevěných pozůstatků ukázala data, spojitelná s augustovskou dobou. Západně od tábora I se rozprostírá 70 x 120 m velký – jako oblast III označovaný – areál, ze kterého pochází koncentrace římských kovových předmětů. Korespondující nálezová pozorování se dosud neprokázala. Pro oba další areály, domnělý 15 až 16 ha rozsáhlý tábor IV (jihovýchodně od fortifikace I), jakož i pro antropogenní terasování (V) mezi táborem II a IV, ještě chybí archeologické ověření.

Identifikace jako římská vojenská fortifikace současně vychází především z nalezeného materiálu, přičemž je nápadný vysokým podílem ženíjního nářadí, objeveným pod náspem. Vedoucí výzkumu to zhodnotil jako zapomenuté předměty. Srovnatelnou ztrátovou četnost nástrojů při stavbě opevnění neznáme ze žádných jiných římských táborů tohoto časového rozmezí (*Rasbach – Becker 2009, 98-99*).

3.7. Rödgen

U římského tábora z Bad Nauheim-Rödgen (*Obr. 65.*) jde o cca 3,3 ha velkou zásobovací základnu z doby Drusových válečných tažení. Zařízení mělo nepravidelný, terénu přizpůsobený tvar se šesti nárožími.⁴⁵ Opevnění tvořily dva – společně až 9 m široké a maximálně 3 m hluboké – hrotité příkopy a za nimi ležící dřevo-hliněná stěna. Hlavní brána se nacházela na severovýchodě. Měla by dovnitř vtažené věže tvaru L a dvojitý průjezd, široký celkem asi 6 m. Tři další brány (jen 3 m široká, jednoduchá přerušení v dřevo-hliněné stěně) ležely na severu, jihu a západě. Na východní straně stálo pět věží o šesti kulech, na ostatních stranách, ve vzdálenosti přibližně 16 m, věže na 4 pilířích. Vnitřní zástavba sestávala ze tří velkých špýcharů (A až C), kombinované obytné a správní budovy pro velitele tábora, jakož i nejméně šesti dvojitých baráků, v nichž asi tisíc mužů tvořilo posádku místa. Špýchar A by disponoval rozměrem 47,2 x 29,5 m, B 33 x 29,5 m a špýchar C 35,5 x 30,7 m. V závislosti na tom, zdali bylo obilí skladováno ve volné formě nebo v pytlích, měly by tři špýchary kapacitu mezi 1525 a 3051 tun.⁴⁶ Se zásobami uloženými v Rödgen bylo proto možné, zaopatřovat vojsko s více legiemi a příslušnými auxiliárními jednotkami přes delší období.⁴⁷

Budova pro velitele tábora s rozměrem 41 x 23 m se dá rozdělit na tři části. Jedna 41 m dlouhá a 9,3 m široká, prostřednictvím koridoru rozdělená skupina prostor, ležela na jihu, další 14,7 x 8,4 m na severozápadě. Na severovýchodě se rozprostíral cca 13 x 21 m velký, portikem obklopený dvůr, částečně otevřený na sever a východ. Asi 30 m západně od této budovy se nacházela další, 7,5 x 5,7 m rozsáhlá stavba, skládající se jen ze dvou prostor a jejíž funkce je nejasná (*Rasbach – Becker 2009, 99*).

Stáří tábora v Rödgen vychází jednoznačně z mincí. Mezi 33 kusy dominují s 25 exempláři asy z *Nemausu* (série Ib), které se vyskytovaly hromadně v oběhu v době Drusových tažení a od asi 8 př. n. l. byly rychle zatlačeny lugdunskými ražbami. Nejmladší pevně datovaná mince v Rödgen je mezi 14 a 12 př. n. l. vzniklý denár z *Lugdunu*. Založení zásobovací základny je proto viděno v souvislosti s válečnými taženími vedenými od r. 10 př.

⁴⁵ Skupina táborů o nepravidelném (oválném, polygonálním) půdorysu je poměrně početná. Nejstarší fortifikace tohoto typu se objevují ve střední Evropě již v augustovském období za Tiberiova a Drusova tažení proti Germánům. Většinou jsou opevněny dvojitým příkopem, půdorys jejich bran mají poměrně složitý, vnitřní zástavba je taktéž složitá, v jejich areálu se nachází poměrně vysoký počet předmětů. Tyto tábory jsou již trvalejšího charakteru, představují předstupeň fortifikací stálých. K nejznámějším patří objekty na řece Lippe: Anreppen, Oberaden, v Hesensku Rödgen, nebo Marktbreit na Mohanu (*Musil 2000, 114*).

⁴⁶ V 1. a 2. stol. n. l. spotřebovala legie ročně asi 1500 tun potravin, kohorty 125 a alae 250 (*Musil 2000, 112*).

⁴⁷ Nákladními loděmi se dalo místa dosáhnout z dolního Mohanu přes Niddu a Wetter (*von Schnurbein 2000, 34*).

n. l. z Mohuče proti Chattům. Její zrušení následovalo snad v r. 8 př. n. l. při novém rozestavování vojsk Tiberiem, který obdržel velení po Drusově smrti r. 9 př. n. l. Také zrušení Oberadenu a Dangstetten je s tím spojováno (*von Schnurbein 2000, 34*).

3.8. Wiesbaden

Z Wiesbadenu⁴⁸ existují augustovské nálezy z vrstvy bažiny, jejíž materiál končí se zničeními roku čtyř císařů. Příslušné archeologické situace se nepodařilo identifikovat, zejména odkazy na augustovský vojenský tábor stále chybí. Podle mincí však E. Sauer uvažoval, že tamní léčivé prameny byly využívány už v prvním desetiletí n. l., v následnictví ozdravných lázní Bourbonne-les-Bains na Plateau z Langres (*Rasbach – Becker 2009, 99*).

3.9. Frankfurt-Hoechst

U dosud známých objevů a nálezových pozorování ze starého města ve Frankfurt-Hoechst jde o tři krátké části příkopu i o několik jam. Materiál přísluší pozdně augustovskému až raně tiberijskému období. Doložení místa již během Drusových válečných tažení nelze prokázat, nálezový materiál je současný s Haltern. Další objevy by mohly spadat do doby Germanikových válečných tažení, přičemž nejde rozhodnout, jestli bylo místo obsazeno kontinuálně nebo v této fázi znovu vyhledáno (*Rasbach – Becker 2009, 100*).

3.10. Trebur-Geinsheim

Zde se vyskytly zbytky několika římských táborů. Jedná se o čtyři až pět objektů, jejichž rozměr se pohyboval mezi 2,8 a možná až 18 ha. Při pochůzkách získaný materiál naznačuje dvě těžiště obsazení, ze kterých by první mohlo patřit ještě pozdně augustovské-raně tiberijské době (*Rasbach – Becker 2009, 100*).

⁴⁸ Starověký název – Aquae Mattiacorum (*Bouzek – Sakař 1990, 72*).

3.11. Friedberg

Kastel ve Friedbergu z doby limitu je překryt středověkým Reichsburgem. Jednotlivé nálezy, vykopávky Říšské limitní komise⁴⁹ 1894, i další výzkumy 1936 a 1963 přinesly několik jam, kůlových děr, žlab a část ulice, jež podle vyproštěného materiálu datují už do augustovské doby. Pro chronologické zařazení nálezového fondu je rozhodující Augustův dupondius, ražený mezi 10 a 14 n. l. Podle toho může nejstarší obsazení Friedbergu souviset nejdříve s válečnými taženími po Varově bitvě, přičemž vyšší podíl ozdobných přívěšků, součástí koňského postroje, hovoří pro přítomnost jezdců (*Rasbach – Becker 2009, 100*).

S ohledem na odkryté opevnění ve Waldgirmes se nejeví dále nutné, raně římský nálezový materiál a odkazy na hrotité příkopy interpretovat výhradně jako zbytky pouhého vojenského tábora. Nejpravděpodobněji se ukazuje takový projev ještě pro Frankfurt-Hoechst a Friedberg, zatímco pro Wiesbaden a Bad Nauheim je stále pravděpodobnější využití léčivých pramenů už v augustovské době. Také zde by mohlo mít vojsko rozhodující funkci, ta však už nemusela být redukována na strategické a taktické podmínky dobyvačné fáze, ale směla by souviset také již s navazující organizací správy a infrastruktury (*Rasbach – Becker 2009, 100*).

3.12. Mohuč-kastel

Tady se r. 1986 odkryly základy římského oblouku (*Obr. 66.*). Na 20,6 x 12,6 m velké, maximálně 2,5 m silné základové desce z římského litého zdiva se zachovaly až tři vrstvy kvádrů červeného pískovce, navzájem spojené železnými skobami. Rozmístění kvádrů nechává usuzovat na tři průchody. Rozměr vlastního oblouku činil 17,75 x 8,75 m, což přibližně odpovídá 60 x 30 římských stop. Část kvádrů nesla stavební značku *legio XIV Gemina*, čímž je zřízení struktury datováno do doby před 43 př. n. l. nebo mezi 70 a 97 n. l. Základy by podle toho mohly souviset jak s arcem vybudovaným pro *Germanicus apud Ripam Rheni*, tak s triumfálním obloukem postaveným pro flavijského Germanica Domitiana. V každém případě je nápadné, že se část několika zachovaných architektonických částí oblouku petrograficky shodovala s opracovaným vápencem z Waldgirmes a pravděpodobně pochází z lotrinských kamenolomů v prostoru Mosely (*Rasbach – Becker 2009, 100*).

⁴⁹ Reichslimeskommission – v roce 1892 stál u jejího zrodu Theodor Mommsen, hlavním cílem komise byl vědecký a interdisciplinární průzkum římského limitu v Německu (*Musil 2000, 110*).

3.13. Brechen-Oberbrechen

Roku 1999 a 2001 podnikl zemský úřad pro památkovou péči Hesenska vykopávky v odělníkovém opevněném objektu, dlouho známém pod jménem Alteburg (*Obr. 67.*), u Brechen-Oberbrechen (kraj Limburg-Weilburg). Vyvolaly je římské mince a další nálezy, získané při kořistnických aktivitách a údajně pocházející z Alteburgu. Archeologické a geofyzikální průzkumy podaly 2,25 ha velké zařízení, mající tvar lichoběžníka se zaoblenými nárožími. Na severu se napojuje 1,4 ha rozsáhlá přístavba, známá jen z geomagnetické prospekce.

Opevnění sestávalo z hrotitého příkopu ve tvaru *fossa punica* a za ním ležícího náspu, považovaného za zbytek stěny z drnů. Objekt měl jen na severu jedinou jednoduchou bránu se dvěma průjezdy. Hrotitý příkop byl před ní přerušen a přístup asi 12 m před konstrukcí brány zajištěn prostřednictvím *titula*. Pevná vnitřní zástavba se na prozkoumaných plochách neprokázala. Vykopávky nepřinesly žádné datovatelné nálezy. Průzkum C14 vzorku dřevěného uhlí z nejspodnější oblasti příkopu východně od brány ukázal datum mezi 3 př. n. l. a 77 n. l. Jako starší ojedinělý nález existuje augustovský denár z oblasti severozápadně od tábora, ražený 2 př. n. l. až 4 n. l. v *Lugdunu*. Na skutečném původu kořistnických nálezů z Alteburgu, mezi kterými se nacházejí další, pro augustovský vojenský tábor velmi neobvyklé objevy, spočívá značná pochybnost. Nápadné se však jeví, že lze přístavbu v rozměru a tvaru docela dobře srovnávat s táborem II z Hedemünden. To platí eventuálně také pro násep a zabezpečení brány.

Funkce objektu je neznámá. Objev několik kilogramů těžkého úlomku olovené rudy, jakož i blízko ležící výskyt této rudy, by mohly naznačovat spojení s prospekci nebo těžbou nerostného bohatství (*Rasbach – Becker 2009, 101*).

3.14. Arnsburg

Z oblasti limitního kastelu Arnsburg (kraj Gießen) u Lich známe malé množství raně římských nálezů. Už v průběhu vykopávek Říšské limitní komise se podařilo r. 1913 zaznamenat dva hrotité příkopy, jejichž uspořádání se odlišuje od orientace kastelu z doby limitu. Odkazy na dva další tábory přinesly práce pro žádost o přijetí Hornogermánsko-raetského limitu jako světového kulturního dědictví UNESCO. Při prohlídce archivu leteckých snímků zemského úřadu pro památkovou péči Hesenska byly registrovány příkopy, které zachytil r. 1986 Otto Braasch v bezprostřední blízkosti kastelu. Jedná se o zaoblená

nároží dvou fortifikací, kde jedna nahradila druhou. Doplňková geomagnetická prospekce umožnila pravděpodobnou identifikaci dvou dalších rohů tábora 2, který se dal doplnit k rovnoběžníku s obsahem plochy cca 5,6 ha. Přestože archeologické situace nejsou dosud datovány a raně císařské nálezy ze sběru nelze tomuto přidělit, musíme přesto počítat s možností, že už v augustovské době existovala římská přítomnost také na severním okraji Wetterau, jen asi 25 km od Waldgirmes (*Rasbach – Becker 2009, 101*).

3.15. Marktbreit

Díky O. Braaschovi se mohl tok Mohanu konečně prokázat jako trasa pochodu augustovské doby. Nad Marktbreitem – 140 km vzdušnou čarou a přibližně 280 km po vodě od Mohuče – se objevil jeden starší (asi 9 ha) a jeden mladší (cca 37 ha) tábor, oba byly odkrývány v letech 1986-1993. Jako Rödgen měly oba nepravidelný tvar. Z malé starší fortifikace známe pouze jednoduchý příkop. Tato trvala jistě jen krátce a nelze přesněji datovat. Velký tábor (*Obr. 68., 69.*) disponoval dvěma příkopy a obvyklou dřevo-hliněnou stěnou. Jeho kasárny byly zřejmě jen provizorně vystavěny, takže se sice archeologicky podařilo prokázat příbytek centurionů, ale ne vlastní ubikace jednotek. Nalezly se také centrální budovy vojenského velení (*principia, praetorium*) a další reprezentativní obytné stavby. K tomu přistupuje zvláštní hospodářská budova v západní části tábora, jež se v podobném tvaru prokázala i v Anreppen, ve funkci je ale v detailu dosud nejednoznačná k interpretaci. Stádium výstavby v Marktbreitu asi odpovídá tomu z Oberaden, Anreppen a Dangstetten, kde ubikace mužstva v protikladu k ostatním strukturám byly rovněž tak lehce budovány, že v půdě sotva zanechaly stopy, avšak počet nálezů z Marktbreitu je při porovnání neobyčejně skromný.⁵⁰ Jen jeden kolek terry sigillaty a šest mincí máme i přes velkoplošné vykopávky k dispozici pro datování. As z *Nemausu* série II (7-3 př. n. l.), a především kolek Ateius stanovují stáří lokality zřetelně od drusovské fáze a přidělují ho mladší fázi. Podle všeho nebyl Marktbreit nikdy delší dobu vojensky obsazen a nemohl doopravdy zastávat jemu při plánování zamýšlenou funkci.

Toto nálezové pozorování by se dobře hodilo k historicky dochované situaci kolem r. 6 n. l. Sentius Saturninus vyrazil na cestu od Rýna a Tiberius od Dunaje kolem Carnunta, aby napadli Markomanskou říši krále Marobuda v dnešních Čechách. Krátce po začátku

⁵⁰ V Marktbreitu se hrubší keramika a mince soustřeďují především v příkopech u obou bran, mince a terra sigillata v principích a hospodářských budovách (*Musil 2000, 122*). V západní části tábora bylo odkryto šest keramických pecí (*Musil 2000, 120*).

válečného tažení propuklo velké povstání v Pannonii a Dalmátii (probíhalo 6-9 n. l.), takže se akce musela zastavit. Můžeme si představit, že Marktbreit plánovali jako vojenské stanoviště, které by mělo na delší dobu zajistit spojení od Rýna do Čech, k čemuž nedošlo kvůli politickým událostem.

Mezitím se archeologicky projevuje také odpovídající pochodová cesta od Dunaje skrze údolí Moravy do Čech. U Mušova naznačují objevy a nálezová pozorování, že zde v augustovské době tábořilo kolem jdoucí římské vojsko. Také naproti Carnuntu, na hradním pahorku Děvín existuje několik nálezů terra sigillata, hodící se těmto událostem (*von Schnurbein 2000, 34-36*).

4. OBLAST PODÉL LIPPE

Než v roce 1899 komise o starověku pro Vestfálsko⁵¹ začala s archeologickými vykopávkami v Haltern, znala se římská válečná tažení do Germánie pouze prostřednictvím písemné tradice antických autorů.

Pravděpodobně šest legií a doplňkové auxiliární útvary byly připraveny na začátku v levorýnských opěrných bodech Mohuči (*Mogontiacum*), Xanten (*Vetera Castra*), Neuss (*Novaesium*), Bonn (*Bonna*), Nimwegen (*Noviomagus*) a Moers-Asberg (*Asciburgium*). Pro výpady v severní oblasti tvořila základnu *Vetera Castra* proti kmenovým oblastem Tenkerů a Usipetů jakož i Sugambrů a Brukerů dále ve vnitrozemí. Zde se vlévá Lippe – jež by měla tvořit hlavní linii pochodu římských vojsk do vnitřní Germánie – do Rýna. Jednalo se o důležitou dopravní tepnu, nabízející možnost jistě a rychle zaopatřit nutným zásobováním postupující legie a později opěrné body. Většina známých římských vojenských stanovišť v severozápadním Německu, která ovšem nebyla všechna obsazena současně, leží proto také přímo na Lippe (*Aßkamp 2009, 172*).

4.1. Holsterhausen

Leží na severním břehu Lippe, přibližně dva denní pochody od Rýna. Podařilo se rozeznat stopy devíti různých pochodových táborů (*Obr. 70.*). V těchto táborech bez pevné vnitřní zástavby se objevily zbytky předprsně (hrotité příkopy, z jejichž vykopané hlíny byl postaven val), pekařské pece, odpadní jámy a studny. Vedle více než 200 mincí (*Obr. 71.*) zůstalo zachováno ovšem – jak u krátkodobě obsazených fortifikací očekáváme – jen nemnoho průkazných nálezů. Mincovní spektrum umožňuje dosud datování do období početných vojenských akcí od Drusa do Vara. I když to v materiálu není dosud jistě prokazatelné, mohlo by toto místo být vyhledáno rovněž za Germanica 14-16 n. l. Od východu k západu probíhající, cca 40 m široká nezpevněná vojenská silnice, z většiny překrytá předprsní, naznačuje geostrategický význam Holsterhausenu jako důležité pochodové stanice na cestě do dále východně položených opěrných bodů (*Aßkamp 2009, 172-173*).

⁵¹ Altertumskommission für Westfalen

4.2. Haltern

Po zřeknutí se Oberadenu (opuštěn kolem 8-7 př. n. l.) vznikla na území Haltern postupně vzrůstající koncentrace vojenských objektů (*Obr. 72.*), ukazující toto místo jako impozantní vojenskou základnu a zřejmý vzor římské moci na germánské půdě (*Kühlborn 2009, 80; Derks 2009, 45*). Zatímco římský Oberaden je neoddělitelně svázán s Drusovo érou, stál tábor a ostatní vojenské objekty v Haltern především za místodržitelství Tiberia a Vara. Mělo to být doslovně jejich někdejší velitelství v Germánii. Některá vojenská opevnění se pravděpodobně užívala již poměrně brzy, tedy tzv. pobřežní kastely a eventuálně také dočasný tábor na Silverbergu (*Kühlborn 2009, 80*).

Žádné naleziště ve Vestfálsku prý nevykazuje tak masivní vojenské využití jako Haltern. Při tom se jedná především o následující místa: 1. na Silverbergu tzv. polní tábor a další zbytky předchozí pochodové fortifikace, zejména ale tzv. hlavní tábor; 2. kastel na Annabergu; 3. tzv. pobřežní kastely v Hofestatt; 4. naleziště „Am wiegel“ – tzv. „přístaviště“; 5. tzv. východní tábor na východním okraji města Haltern; 6. pohřebiště, ležící mezi hlavním táborem a Annabergem. Všechna tato římská naleziště se rozprostírala severně od Lippe (*Lupia*), v té době splavné (*Kühlborn 2009, 80*).

4.2.1. Silverberg

Nejvýznamnější objekt v Haltern je nepochybně hlavní tábor (*Obr. 73.*). Nachází se na Silverbergu, mírně se zvyšujícím terénu severně od Lippe. Na tomto místě mu předcházelo několik krátkodobě užívaných fortifikací, mezi nimi tzv. polní tábor (*Kühlborn 2009, 81*).

Polní tábor byl zkoumán v roce 1902. Rozměry činí 600 x 600 m (*Bouzek – Sakař 1990, 69*). Předprseň tvořil asi 2,5 m široký a 1,5 m hluboký hrotitý příkop s vnitřním navršeným zemním valem. Brány se podařilo zjistit na severu, východě a jihu podle přerušení příkopu. Jisté stopy vnitřní zástavby chybí. Známe pouze několik odpadních jam a pecí. Kvůli absenci vnitřní zástavby museli být vojáci ubytováni hlavně ve stanech.

Tzv. polní tábor není nejstarší dílo římských vojenských průkopníků na Silverbergu. To dokládá na delším úseku pozorovaný hrotitý příkop, který je protnut mladším příkopem polního tábora (*Kühlborn 2009, 81*).

4.2.2. Silverberg – hlavní tábor

Výzkum hlavního tábora probíhal od r. 1901 (*Bouzek – Sakař 1990, 69*). Je tak hustě zastavěn dřevěnými a hrázděnými budovami, že během doby se stalo nutným tábor rozšířit. Plocha měla tvar nepravidelného obdélníku, jehož podélná rozloha se rozprostírá od východu k západu. Známe dvě fáze výstavby: první s kapacitou 16,7 ha, druhá s 18 ha. Předprseň sestává ze dvou 5,5-6 m širokých a až 3 m hlubokých hrotitých příkopů a jedné asi 3 m silné dřevo-hliněné stěny. Přibližně uprostřed čelních stran tábora se nacházely tři cca 9 m široké brány. Ne však severní (*porta decumana*): tu založili poblíž severozápadního rohu na nejvyšším bodě areálu tábora (*Kühlborn 2009, 81*).

Navzdory nepravidelnému obrysu fortifikace byly ulice a bloky staveb ve vnitřní části tábora založeny velmi pravoúhlé. Mezi západní a východní branou probíhala cca 30 m široká *via principalis*. Od jižní brány vedla asi 50 m široká *via praetoria* přímo k *principii*. Kvůli k západu posunuté severní bráně nepokračovala *via praetoria* jako obvykle za *praetorium*. V *retentuře* ležící *via quintana* nesledovala *viu principalis*, ale severní průčelí tábora. Na vnitřní straně dřevo-hliněné stěny procházela 15-18 m široká *via sagularis*. Vedle těchto ulic existovalo více menších ulic a uliček. V jejich trase byl v jamách zakopán odpad připadající hlavně na kasárna. Některé stavby, mezi nimi také několik hrncířských pecí, využívaly prostor ulic a zužovaly tím dopravní plochu (*Kühlborn 2009, 81*).

Na průsečíku obou hlavních komunikací (*via praetoria* a *via principalis*) se nacházela 49 x 54 m velká budova *principii* (*Obr. 74.*), mající více fází. Ve středové ose ležící vstup vedl do peristylového dvora, obklopeného portikem. Zadní zakončení dvora tvořila dvojitá řada po deseti sloupech, která je pokládána za indicii pro krytou příčnou halu (*basilica*). Závěrem následovala zadní řada prostor s pravděpodobně čtyřmi místnostmi. Na pozici později obvyklé svatyně byl přístup na *viu quintanu*, přímo naproti vstupu *praetoria*. Během doby se stavebními úpravami změnily především portiky dvora, příčná hala a zadní řada prostor. V blízkosti jihozápadního rohu vedl užší přístup k 29 x 15 m velké budově neznámého účelu. Pro východní, 54 x 14 m velkou nástavbu, také nemáme uspokojivý výklad (*Kühlborn 2009, 82-83*).

Vývoj principie v Haltern: 1. fázi představuje stavební typ se zadním, ještě neuzavřeným portikem, rovnající se příčné hale. Přitom zábrana nevede přes celou šířku, ale uzavírá centrální průchod. Fellman nazýval stavební typ – podle odpovídajících vzorů – gymnázium. Jako typ fora označil, zde také chronologicky mladší, druhou stavební formu, u

které se v Haltern ve 2. fázi, Marktbreitu a Neussu vyskytují tři řady sloupů. Mohou být rekonstruovány k vícelodní bazilice s předsunutým portikem (*Pietsch 1993, 367*).

Zavedení druhého, odděleného shromaždiště uvnitř *principie* jistě souvisí s postupnou standardizací římského stálého tábora. Skrývá se za tím asi potřeba vytvořit, resp. rozšířit, civilní zařízení fora odpovídající velkému prostoru pro porady a další oficiální činnosti, vyhrazené důstojníkům. Nemůžeme však ještě posoudit, zda za tím může být viděna také konkrétní nová strukturalizace v rámci Augustovy vojenské reformy (*Pietsch 1993, 368*).

Za *principií* leželo *praetorium*, oddělené 4-5 m širokou uličkou. To se v podstatě skládá z více malých skupin prostor, které se částečně vztahovaly na hexastylové *atrium*. *Principia* a *praetorium* byly zřetelně na sebe orientovány prostřednictvím protilehlých přístupů. Na jihozápadě *principie* se ocitala největší a nejreprezentativnější služební a obytná budova. Podává návrh, že v tomto komplexu budov byl ubytován legát legie (*legatus legionis*) a v *praetoriu* prefekt tábora (*praefectus castrorum*). Kromě toho nastává otázka, které velké domy v případě přítomnosti vrchního velitele – tzn. Tiberia nebo Vara – přišly v úvahu jako odpovídající stavu jeho umístění (*Kühlborn 2009, 82-83*).

V bezprostřední blízkosti *principie* a *praetoria* se nacházelo několik domů tribunů. Ty se skládaly z peristylového dvora a asi 15 x 15 m velké obytné části. Rozlehlá budova severně od *principie* je obvykle pokládána za dvojdům dvou tribunů. Další, snad stavby vyhrazené důstojníkům, stály západně od *via decumany*. Stejný způsob využití je přijímán pro protáhlý dům na *via quintana* a pro budovu zřízenou ve východním rozšíření tábora.

Ubikace mužstva ležely zejména v blízkosti táborové hradby. Několik kasárenských budov je vykopáno pouze v severní části hlavního tábora. Celkově až 70 m dlouhá kasárna předcházela zvětšenému, centurionovi vyhrazenému, přístavku. Protože větší část hlavního tábora se nepodařilo prozkoumat před založením novodobé zástavby, máme zřetelné mezery v plánu tábora. Proto nelze lépe stanovit sílu vojska zde umístěného. Pravděpodobně můžeme počítat nejméně se šesti až sedmi kohortami (*Kühlborn 2009, 83*).

V Haltern – stejně jako v dalších augustovských fortifikacích Oberaden, Dangstetten, Rödgen, Friedbergu – byla zjištěna *hibernacula*, lehké dřevěné přístřešky budované nad koženými stany (*Musil 2000, 120*).

Za největší budovu tábora se pokládá asi 80 x 44 m rozsáhlá nemocnice, *valetudinarium*. Její pokoje jsou uspořádány kolem vnitřního dvora. Méně zajištěný je naproti tomu projev stavby zřízené na základně o 52 x 46 m, jejíž rozvržení spadá do několika traktů s malými komorami. V centru vnitřního dvora se nacházela původně 5 x 5 m velká a cca 2 m

hluboká cisterna. Z tohoto komplexu měly vyjít během dřívějších vykopávek na světlo četné železné nástroje, vedoucí k výkladu řemeslnického centra (*fabrica*). Ve stavbách navazujících na východě a jihu se snad může rozeznat sklad patřící k fabrice a ubikace vojenských řemeslníků. Kromě fabriky dokládá několik hrnčířských pecí, založených na *via quintana*, *via decumana* a *via praetoria*, aktivity římských vojenských řemeslníků (Kühlborn 2009, 83).

V komplexu tábora zpracovávali železo a vyráběli především vysoce kvalitní terru sigillatu, jež se odtud vyvážela do okolních oblastí (Wolters 2002, 50). Objevené fragmenty germánské keramiky dokládají, navázání prvních kontaktů k domácímu obyvatelstvu (Derks 2009, 45-46).

Z rozšíření ve východním areálu tábora známe kvůli menším výkopovým činnostem jen několik nálezů staveb. Vedle obou domů tribunů je předního zájmu zlomkovitě zachovaný půdorys cca 30 x 30 m velkého špýcharu. Identifikace stavby se podařila prostřednictvím základových žlabů, paralelně probíhajících uvnitř budovy. Tento špýchar by původně měl podvětranou dřevěnou podlahu. Přístupy nejsou doloženy. Poloha v bezprostřední blízkosti východní brány je srovnatelná se situací špýcharu v Anreppen. V hlavním táboře byly opakovaně pozorovány některé stavební úpravy. Jedná se o jednotlivá opatření pro přestavbu a případně o sanace vysílené stavební substance, ne však o obnovení celého stavebního fondu. Možná se provedly přestavby na *principii* a stavební práce u západní brány v době rozšíření tábora. Naproti tomu menší změny pozorované na několika domech tribunů by mohly být vysvětleny nejspíše individuálními potřebami příslušných obyvatel (Kühlborn 2009, 83).

Vně hlavního tábora se prostíral v bezprostřední blízkosti *porty praetorie* hrnčířský okrsek s nejméně 10 pecemi. Počet vypalovacích pecí byl původně o něco vyšší, protože část hrnčířské čtvrti byla v moderní době zničena. Podle způsobu stavby se jedná o kulaté a pravoúhlé šachtové konstrukce. Páleno bylo zejména jednoduché spotřební zboží, mezi jinými ale také obrazové lampy, terakoty a imitace terry sigillaty. V pracovní jámě jedné pece se ocitaly kostry nejméně 24 mrtvých mužů, kteří zde byli zjevně uloženi bez nádechu piety. Tento postup souvisí nejspíše s nějakou krvavou potyčkou nebo dokonce válečným střetnutím před jižní branou hlavního tábora (Kühlborn 2009, 83).

4.2.3. Annaberg

Na západě od Haltern se nachází kastel velký cca 7 ha. V červnu r. 1899 začaté vykopávky na Annabergu značí počátek tradiční historie vykopávek římského Haltern (Kühlborn 2009, 83-84). Revizní výzkum proběhl v letech 1912 a 1931 (Bouzek – Sakař

1990, 69). Malý kastel měl přibližně tvar trojúhelníka. Opevnění sestávalo z dřevěné palisády s naspaným hliněným valem, před nímž probíhal jeden až 2,5 široký a asi 1,65 m hluboký hrotitý příkop. Dvě přerušení v průběhu příkopu a palisády značí pozice bran. I přes četná moderní pozorování nemáme uvnitř areálu odkazy na zástavbu. Schuchhardtem předložené popisy a plány se jeví z dnešního hlediska v mnohém problematické a nesrozumitelné. Také nelze udržovat časové zařazení jako nejstaršího mezi vojenskými objekty zřízenými v Haltern. Celkově je nutné konstatovat, že publikovaná nálezová pozorování nestačí, aby se s nimi mohl bezpečně odvodit augustovský tábor na Annabergu. Jen cílené následné vykopávky, jako praktikované v Oberaden, by eventuálně mohly vyřešit problém Annabergu (Kühlborn 2009, 83-84).

4.2.4. Pobřežní kastely - „Auf der Hofestatt“

Přímo na severním břehu Lippe ležela dvě další naleziště, prozkoumaná již v prvních letech výkopové éry Haltern. Jedná se o tzv. pobřežní kastely (Obr. 75.) a lokalitu „Am wiegel“. Od pobřežních kastelů kopaných v letech 1901-1904 známe čtyři po sobě jdoucí fáze. Pobřežní kastely obklopuje dřevo-hliněná stěna a jeden resp. dva příkopy. Toto opevnění vybíhá k Lippe. Ze čtvrté – nejmladší fáze – se zachoval půdorys 55 m x 40 m velké struktury. Jde o zbytky celkem osmi lodních skluzů. K tomu máme dobrou paralelu v loděnicích z Velsenu I (NL). Pobřežní kastely z Haltern jsou proto interpretovány jako menší opěrný bod vojenského loďstva na Lippe. Pobřežní region zůstal nezpevněný, aby umožňoval vytahování lodí na souš. Užívání území pobřežních kastelů se podle specifického výskytu mincí zdá ustanoveno relativně brzy, možná v raném 1. desetiletí př. n. l. (Kühlborn 2009, 84).

4.2.5. „Am wiegel“

Dále na západ se objevily římské objekty na půdě „Am wiegel“, které byly kopány zejména v letech 1899/1900 a vykládány jako „přístaviště“. Naleziště leželo na úzkém, dnes zastavěném pásu půdy na severním břehu Lippe. Při tehdejších vykopávkách se zpozorovalo několik příkopů, aniž by se podařilo zjistit rozumný funkční výklad. Dnes víme, že dva paralelně běžící příkopy „přístaviště“ můžeme interpretovat jako pokračování dále na západě zjištěné, cca 37 m široké silnice. Na tomto areálu byly v římské době opakovaně provedeny podstatné změny. Hovoří pro to četná překrývání jednotlivých nálezových pozorování.

Pozoruhodný se jeví půdorys 13,5 x 18 m velkého domu, orientovaného na jih. Tento dům byl asi založen nejpozději se stavbou silnice, neboť jižní silniční příkop protíná jeho základový žlab. Počátkem 20. století se zařízení Am wiegel zmiňuje jako „přístaviště“ resp. říční přístav. Mnoho zuhelnatělých zrníček obilí a větší množství amfor u tzv. „trojúhelníku“ podporuje takovou interpretaci. Toto hodnocení lze z dnešního hlediska sotva sledovat, protože není prokázána existence špýcharu a nábřeží (Kühlborn 2009, 84-85).

Neznáme polohu předměstí tábora (*canabae legionis*), ve kterém kdysi v okolí tábora žili obchodníci, řemeslníci, atd. Pravděpodobně se během doby vytvořil náležitý civilní sídlištní pás kolem hlavního tábora. Tak při pozorování severně a jižně od něho vycházejí najevo na různých místech opakovaně stopy římských budov, odpadních jam, odvodňovacích žlabů a hrnčířských pecí. Je těžké rozhodnout zda-li jsou objekty „Am Wiegel“ postaveny v civilním kontextu a tím by mohly přicházet v úvahu jako část *canabae legionis*. Mohla by pro to hovořit jednotlivá nálezová pozorování, například singulární půdorys domu. Jako celek ale unikají archeologické situace objektů „Am Wiegel“ jednoznačné interpretaci. Jasný odkaz na lidi, kteří museli žít v okolí tábora, ovšem máme. Hroby osob zemřelých v Haltern poskytly částečný obraz struktury obyvatelstva (Kühlborn 2009, 85). Antropologické analýzy kremace totiž dokládají, že na tomto římském hřbitově byli pohřbeni nejen muži resp. vojáci, ale i ženy a děti, kteří v Germánii našli nový domov (Kühlborn 2009, 85; Derks 2009, 45-46; Wolters 2002, 50-51).

4.2.6. Hroby

Do r. 1982 nebyly téměř žádné znalosti o hrobech a nálezech tohoto druhu v Haltern, které by se daly očekávat vzhledem k více než patnácti letému obsazení asi 4000 vojáky a k nim patřícími zástupy.

V pásu půdy u silnice vedoucí od Annabergu k hlavnímu táboru a dále na západ k Rýnu se podařilo vyprostit od 80. let 20. století více než 100 římských žárových hrobů. U mnoha z nich byly viditelné zbytky původně kruhových, osmiúhlných nebo obdélníkových dřevěných vestavěných prvků. Kruhové si lze představit nejspíše v podobě mohyly s obvodovou zdí. Jako přídatky se v nich vyskytují lahve oleje na pomazání, malé džbánky, amfory, talíř a pohár, ojediněle skleněné lahve a mince. Mezi vynikajícími nálezy z těchto hrobů se nachází vyřezávané kostěné zbytky tzv. úmrtního lože, částečně ozdobeného plátky zlata. Z průzkumů kremací vyplývá, že zde pohřbívali také ženy a děti z předměstí tábora.

Uvádí se ještě dvě nápadnosti. Jsou i hrobové objekty, navzájem překryté, a takové, které vykazují znaky zničení, což by se vlastně nemělo vyskytovat, protože hroby byly jako *res religiosae* výslovně chráněny náboženskými předpisy a státními ustanoveními. Vypadá to tedy, že v průběhu střetnutí byly hrobové objekty na silnici tak poškozeny, že nadzemní část už nešlo vidět. To by mohlo vysvětlovat jejich pozdější zástavbu jinými hrobovými objekty a znamenat, že po střetnutí nadále trvala římská přítomnost v Haltern (*Abkamp 2009, 176*).

4.2.7. Východní tábor

Na severovýchodě Haltern vyšla r. 1997 najevo nová fortifikace, částečně prozkoumaná v letech 1999-2001. Jednalo se o krátkodobě využívaný, polygonální pochodový tábor neznámého rozměru. Byla vykopána pouze nepatrná, cca 2 ha velká část nového tábora, označeného jako „východní“. Největší úsek tohoto tábora byl již před lety nepoznán zničen výstavbou průmyslové zóny. Odpadní jámy, pekařské pece a topeniště patří k nejčastějším nálezovým pozorováním uvnitř zařízení. Nápadná je úplná absence studen. Nehledě na singulární, cca 3,5 m x 5 m velký barák, nezjistily se žádné stopy vnitřní zástavby. Kvůli této nálezové situaci přichází Východní tábor v úvahu jako krátkodobě obsazený pochodový tábor, ne však cvičný. Na severozápadním průčelí vykazoval příkop šířku cca 5 m a hloubku asi 2 m. Za ním stál jednoduchý hliněný val. Cca 10 m široké přerušení v průběhu příkopu značí pozici brány. Přímý přístup do tábora zahradila půlkruhová dovnitř vtažená dřevěná palisáda. Ta měla počátek na jednom konci příkopu a končila naproti nově začínajícímu. Tímto způsobem byl vytvořen průchod zúžený na několik metrů a dobře hájitelná situace brány. Tato konstrukce – *clavicula* – byla dosud neznámá u augustovských táborů na Lippe. Časová pozice nového Východního tábora je závislá na nalezeném materiálu, který je v dočasných táborech většinou kvantitativně skromný. Mince a malý počet terra sigillata hovoří pro 1. desetiletí n. l. (*Kühlborn 2009, 85*).

4.2.8. Problematičnost datování

Časové zařazení táborů Oberaden a Anreppen je zajištěno pomocí dendrochronologicky hodnoceného stavebního dříví, zachovaného ve vlhkém prostředí. Z Haltern však nemáme kvůli tamějším suchým půdním poměrům žádné vhodné nálezy dřeva. Proto se datovací přístupy odvozují z relativní chronologie nálezového materiálu a na základě historických a jiných úvah. Jeví se nemožné, získat konkrétní termín počátku prvního

římského využití území Haltern. Lokalita pobřežní kastely se zdá relativně časně využita, to znamená možná ještě v 1. desetiletí př. n. l. Rozhodující pro tento odhad je neobyčejně vysoký podíl ražeb z *Nemausu* série I na celkovém stavu mincí pobřežních kastelů. Starší než hlavní tábor jsou předchozí polní tábor a další dočasná fortifikace na Silverbergu, zřízená pravděpodobně během různých válečných tažení. Z těchto krátkodobých táborů máme sotva datovatelný materiál. Velké množství nálezů ze Silverbergu pochází z hlavního tábora, proto se návrhy datování vztahují v první řadě na časové zařazení tohoto objektu. Jako počátek obsazení hlavní fortifikace přichází v úvahu roky nejdříve od cca 7 př. n. l. do nejpozději kolem přelomu letopočtu. Při tom stojí v popředí dva navrhované přístupy: na jedné straně založení v letech kolem 7/5 př. n. l., tedy brzy po opuštění tábora Oberaden a na druhé straně založení kolem změny doby. V podstatě leží různá počáteční datování jen několik let od sebe. Obecné rozdíly v celkovém stavu terry sigillaty z Oberaden a Haltern vedly ve výzkumu k těmto lehce se lišícím časovým přístupům. Při tom hrají roli nejen dějinně tvořivé jevy. Jsou ke zvážení také aspekty různých zásobovacích struktur, jiné druhy poptávky na místě, i nestejně podmínky zachování na jednotlivých nalezištích a ostatní nepostižitelnosti. Při vši důmyslnosti argumentace chronologických souvislostí by se mělo, vzhledem k tak krátkému časovému úseku od 7 do 5 let, uvědomovat nebezpečí, přetížení možnosti výpovědi našeho nálezového materiálu kvůli chronologicky jemnému kladení otázek (*Kühlborn 2009, 85-86*).

Četné drobné nálezy dokazují, že tábor v Haltern byl založen později než v Oberaden. Současně se však s jeho materiálem nepřekrývá. Nastává otázka, jestli to ukazuje na jasnou časovou mezeru mezi tzv. „horizontem Oberaden“ a „horizontem Haltern“. Nebo zda-li mohou i sousedící a současné tábory obsahovat na základě odlišného původu vojsk a jiných zásobovacích cest zcela rozdílný inventář (*Wolters 2002, 50*).

Závěr římského Haltern je obecně uváděn v souvislosti s *clades Variana* roku 9 n. l. Některé odkryté nálezy v hlavním táboře a kostry v hrnčířské čtvrti hovoří pro nenadálý, vynucený konec. Samotné odůvodnění závěrečného data spočívá na zjištění, že v Haltern chybí speciálně mince z doby po r. 9 n. l., to znamená z posledních let života Augusta a rané doby vlády Tiberia. Nedávno vypukla silná diskuze o konečném datu Haltern. Tato kontroverze byla způsobena vlastně kvůli identifikaci Kalkriese jako místa Varovy bitvy. Někteří badatelé, kteří Kalkriese interpretují jako bojiště Germanikových válečných tažení, kladou konec Haltern do doby kolem 16 n. l. a uvádějí pro to zejména historické a numizmatické argumenty. Podle archeologické polohy nálezových pozorování by toto předatování mohlo znamenat, že přinejmenším hlavní tábor Haltern přestál následky Varovy bitvy bez újmy a měl by trvat nadále několik let. Není totiž žádný průchozí horizont zničení,

žádné odkazy na nějakou obnovu, také žádný na jiném místě v prostoru Haltern. Takový scénář by nestál v souladu s antickou tradicí. Podle Zonara 10, 37 byly všechny kastely dobyty Germány, kromě jednoho. Ten se mohl na nějaký čas zachovat, ale obklíčená posádka tábora asi byla z nedostatku potravin nucena, riskovat průnik k táborům na Rýně. Nakonec padla i tato fortifikace do rukou Germánů. Také další literární prameny referují o této události. Velleius Paterculus 2, 120 jmenuje v této souvislosti *Aliso* jako jméno tábora (Kühlborn 2009, 86).

„Pochvaly hodna jest také statečnost Lucia Caedicia, představeného ležení, a těch, kteří s ním v Alsioně od nesmírných zástupů germánských obklíčení a obléhání byli a překonavše všechny nesnáze, které činil nedostatek potravy nesnesitelnými a množství nepřátel nepřekonatelnými, a neřídíce se ani nerozvážlivými úmysly ani liknavou prozřetelností vyčkali vhodné příležitosti a mečem návrat k svým si zjednali“ (Vell. Paterculus II, 120).⁵²

Nejsou prý žádné doklady pro nové obsazení Haltern Římany za Germanikových tažení v letech 15 a 16 n. l. a údajně jej nelze ztotožňovat s *Aliso* (Bouzek – Sakař 1990, 69-70).

Podle nápisu na olověném prutu (L XIX) byla údajně v Haltern alespoň dočasně přítomna 19. legie, nebo alespoň některé její oddíly (Kühlborn 2009, 86; Derks 2009, 45-46). Další indicii nabízí talíř Terry Sigillaty s nápisem Fenestela. Veterán 19. legie stejného jména je epigraficky znám z fora Iulii/Fréjus. Cognomen Fenestela se vyskytuje velmi vzácně. Tudíž mnohé hovoří pro to, že se majitel talíře z Haltern zavčas – to znamená před katastrofou Varovy bitvy – odloučil z vojenské služby a strávil své poslední roky života v jižní krajině (Kühlborn 2009, 86).

4.2.9. Hodnocení Haltern

Až při výzkumu v Haltern se podařilo rozpoznat první dřevozemní fázi římských táborů, protože metodika dřívějšího výzkumu i skutečnost, že archeologicky jsou snáze poznatelné pozůstatky stálých fortifikací, umožňovala kdysi pouze průzkum kamenných táborů (Musil 2000, 110).

⁵² „L. etiam Caedicii praefecti castrorum eorumque, qui una circumdati Alisone immensis Germanorum copiis obsidebaniur, laudanda virtus est, qui omnibus difficultatibus superatis, quas inopia rerum intolerabilis, vis hostium faciebat inxsuperabilis, nec temerario consilio nec segni providentia usi speculatique opportunitatem ferro sibi ad suos peperere reditum“ (<http://www.thelatinlibrary.com/vell2.html#120>).

Během římských válek s Germány se Haltern vyvinul z krátkodobě doloženého pochodového tábora až do hlavního opěrného bodu napravo od Rýna (*Aßkamp 2009, 173-174*). Jevil se na nejlepší cestě, stát se vojenské a správní centrum nové provincie – plán, který byl zřejmě opuštěn hned po Varově porážce (*Derks 2009, 45-46*). Mimo staveb vojenského účelu se zde vyskytovala také nemocnice, řemeslné centrum, hrnčířský okrsek a neobyčejně vysoký počet služebních budov a obytných domů pro přední osoby, které asi také sledovaly civilní a administrativně-technické úlohy (*Derks 2009, 45-46*). Právě kvůli nezvykle velkému množství velitelských budov je možné uvažovat o zásadní přestavbě vojenského tábora na správní centrum (*Wolters 2002, 50*).

4.3. Oberaden

Nástupní linie na Lippe by byla neúplná bez vojenských táborů z Oberaden (město Bergkamen) a Beckinghausen (město Lünen), i když obě tato stanoviště jižně od Lippe během akcí Vara a Germanika asi již neměla hrát žádnou roli.

Při ústupu do zimního ubytování nechal Drusus r. 11 př. n. l. na soutoku Lippe a *Elisa* v oblasti jádra Sugambrů – hlavního protivníka Říma v počáteční fázi okupace – založit vojenskou základnu. Zde byl na mírně zvýšeném terénu zřízen tábor pro dvě legie. Čas jeho vybudování můžeme určit díky přesně stanovitelnému datu pokácení kmenů dubu z dřevohlíněné stěny (*Obr. 77.*) na pozdní léto roku 11 př. n. l. Nejpozději r. 8/7 př. n. l. byl podle plánu římských jednotek zrušen (*Aßkamp 2009, 177-178*).

Tábor měl tvar sedmiúhelníku (*Obr. 76.*) s délkou přes 680 m a šířkou 840 m. Zahrnoval plochu 56 ha. Hrotitý příkop o šířce 5 m a hloubce 3 m tvořil spolu s 3 m širokou stěnou ze dřeva a drnů 2,7 km dlouhé hradby (*Wolters 2002, 48*). Brány sice umístili na čtyřech pozicích podle světových stran, ale nejsou navzájem přesně protilehlé. Znatelněji se to jeví v případě *portae principales*, které by měly ležet na obou koncích *via principalis*. Ve skutečnosti však východní bránu posunuli k jihu a západní k severu (*Campbell 2009, 13*). V samotné ohradní zdi stály věže v pravidelné vzdálenosti 25 m. Otisky košatiny nechávají tušit, že vnitřní zástavbu budovali technikou hrázděného zdiva (*Wolters 2002, 48*).

Přesně uprostřed se ocitá *praetorium* (*Obr. 78.*). Je nápadné kvůli jeho rozměru (41 x 59 m), volně stojící poloze severně od *principie*, jakož i vnitřnímu dvoru, velkorysému členění prostoru a jeho komfortu bydlení. Nejméně jedna z prostor na severní straně mohla být vyhřívána. Všechno poukazuje na to, že toto bydliště postavili pro Drusa (Augustova

nevlastního syna, současně vrchního velitele vojska a místodržícího Gallie).⁵³ Jižně se na tento palác napojuje obrovská *principia* (94 x 103 m) (*Obr. 79.*). Na východě a západě ji obklopovaly menší budovy. Na jihu se nacházely vilové domy tribunů (*Obr. 80.*), jejichž obyvatelé jistě patřili k vyšším důstojnickým šaržím (*Aßkamp 2009, 178*).

Otvory pro zátky v objevených sudech dokazují dovoz vína. Analýza kalů z latrínových jam vydala potvrzení toho, že se v táboře konzumovali fíky a olivy, stejně jako jablka, vinné hrozny, trnky a pšenice (*Campbell 2009, 13*).

Velkolepá stavba fortifikace v Oberaden je pororuhodná také proto, že existovala nezávisle na politicky doložitelné cézuře mezi rokem 11 a 10 př. n. l. Mírový stav, dosažený plánovaným uzavřením Ianova chrámu, zahrnoval dalekosáhlé zajištění předpolí, podpořené mohutnou vojenskou přítomností a v oblasti Severního moře diplomatickými styky s Frísy a zřejmě též s Chauky. Společně s vojenským táborem v oblasti Chattů, doloženém prameny a jehož velikost je zřejmě srovnatelná s táborem v Oberaden, byla tato opatření vhodná k tomu, aby na místech s největším ohrožením zamezovala dalším germánským nájezdům do Gallie.

Římané tábor v Oberaden opustili zřejmě kolem roku 8/7 př. n. l. a zapálili, aby nemohl být dále systematicky používán. Svůj význam asi ztratil po přesídlení Sugambrů. Podle archeologických nálezů však přibližně ve stejné době došlo k opuštění i tábora v Rödgen a v Dangstetten (*Wolters 2002, 49*).

4.4. Beckinghausen

Tento malý pobřežní kastel se ocitá asi 2,5 km vzdálený od Oberaden, na vyvýšeném břehu Lippe (*Obr. 81.*). Uvnitř jednou dřevo-hliněnou stěnou a trojitým hrotitým příkopem (*Obr. 82.*) jištěného, 2,5 ha rozlehlého objektu se podařilo odkrýt hrnčářské pece i jeden špýchar. Zde by mohly přes řeku transportované zásoby pro Oberaden být vykládány a přechodně skladovány (*Aßkamp 2009, 178*).

⁵³ Praetorium bylo prozkoumáno v letech 1985-1994. Svým půdorysem s předsíní, halou a velkým vnitřním dvorem do značné míry připomíná římské villy. Postavili ho na místě, kde bychom vlastně očekávali principie, budovu velitelství legie. Bezpochyby souvisí s hodností zdejšího velitele, že je praetorium v Oberaden takto zvládněno (*Wolters 2002, 48*).

4.5. Anreppen

Přímo na Lippe ležící byl Anreppen⁵⁴ (město Delbrück) asi nejvýchodnější bod, přístupný lodí přes řeku. Podobně jako v Oberaden se našla také zde, uprostřed cca 23 ha velkého tábora (*Obr. 83.*), který rovněž obklopovala dřevo-hliněná stěna a po úsecích dva hrotité příkopy, paláci podobná budova velitele (47,5 x 71 m) (*Obr. 84.*).

Kromě této poukazují další stavby na zvláštní funkci: u jižní brány obrovská skladištní budova (56 x 68 m) (*Obr. 85.*), jakož i oplocená oblast s nejméně šesti špýchary poblíž *porty praetorie* na východě zařízení. Toto hromadění špýcharů je pro tábory na Lippe ojedinělé a vysvětlováno tím, že tady končila splavnost Lippe a zde uskladněnými zásobami byly zaopatřeny jednotky, působící dále ve východní Germánii.

Z Anreppen se zachovalo dřevo s dendrodatem od r. 5 n. l. V porovnání s Haltern poskytuje nesrovnatelně méně nálezového materiálu, což ukazuje na značně kratší dobu obsazení. Absence určitých mincí, především takových s kontramarkou IMP a *lituus*, jakož i VAR, nechává usuzovat na ranější konec než v Haltern. Tento časový rámec a obrovský velitelský palác umožňuje Anreppen spojovat s u Velleia Patercula pro rok 4 n. l. uprostřed v Germánii založeným opěrným bodem pro Tiberia.

„Letní výprava tohoto roku protáhla se až do prosince a zjednala výhodu ohromného vítězství. Dětská láska táhla pak Caesara do města, ačkoli byly Alpy sněhem zataraseny; ale starost' o říši vedla ho počátkem jara zpět do Germanie, v jejímž středu u pramene řeky Lupie odcházeje rozbil zimní ležení“ (Vell. Paterculus II, 105).⁵⁵

Odvolání Tiberia na Balkán v roce 6 n. l. snad vedlo k ranému konci nebo změně funkce tohoto opěrného bodu. Zda a jestliže ano, v jakém rozsahu dále existoval Anreppen také za Vara, nemůžeme v současné době s dostatečnou jistotou stanovit (*Aßkamp 2009, 178*).

⁵⁴ Objeven roku 1967 a velkoplošně zkoumán od 1988 do 2004 (*Derks 2009, 45*).

⁵⁵ „*Anni eius aestiva usque in mensem Decembrem producta inmanis emolumentum fecere victoriae. Pietas sua Caesarem paene obstructis hieme Alpibus in urbem traxit, at tutela imperii eum veris initio reduxit in Germaniam, in cuius mediis finibus ad caput Lupiae fluminis hiberna digrediens princeps locaverat*“ (<http://www.thelatinlibrary.com/vell2.html#105>).

ZÁVĚR

Lokalita ve Waldgirmes má velký význam pro posouzení Augustovy germánské politiky, jejich stanovených cílů a konkrétní realizace (*Becker – Rasbach 2009, 102*).

Na první pohled toto místo působilo – vzhledem k opevnění a průběhu ulic – jako vojenský tábor. Odkrytá vnitřní zástavba, zahrnující forum s kamennými základy, budovy s portiky a další specifické stavby však přinesla zcela jiný obraz. Zřejmě se tedy mohlo jednat o nedostavěné město.

Analogií mezi římskými městy a tábory si všímá Iosephus Flavius. Podobné přirovnání uvádí také Polybios, nebo Vegetius. Shody shledáváme v pravidelném vyměření a rozdělení plochy v podobě *insul*, resp. *contubernií*, budova velitelství – *principia* – je srovnávána s městským forem, především jako centrum kultovní a správní (*Musil 2000, 105*).

K charakteru městské zástavby přistupují ve Waldgirmes navíc leckdy kuriózní nálezy uměleckých předmětů a zejména fragmenty jezdecké sochy, připisované Augustovy.

Součástí celkového profilu významnějších měst byla snaha jejich představitelů projevit okázalým způsobem loajalitu císařskému režimu a vzdávat pocty právě vládnoucímu panovníkovi. S tímto cílem byly na městských forech i jiných veřejných prostranstvích stavěny sochy jednotlivých císařů. Pocty podobného druhu se vzdávaly i významným členům císařské rodiny a císařského dvora, proslulým občanům toho kterého města apod. (*Burian 1997, 62*).

Waldgirmes vrhá nové světlo na rozsah římské kontroly v předpolí vojenské základny v Mohuči, přičemž germánský materiál objevený v římských kontextech naznačuje pokojnou koexistenci mezi Římany a domácím obyvatelstvem. Podobné zjištění poskytují naopak římské nálezy v některých germánských sídlech (*von Schnurbein 2006, 39*).

Pro Rýnsko-Mohanskou oblast a Wetterau se rýsuje situace výstižně označovaná jako „přechodná doba“. Z domácí, keltsky ovlivněné kultury mladší doby železné byly k dispozici už jen zbytky, Rýnsko-Vezerská germánská kultura 1. stol. n. l. se ještě neprosadila. S Dünsbergem existovalo kromě toho místo, které mělo až do 2. desetiletí př. n. l. vykonávat funkci místního centra. I když došlo k opuštění oppida kolem přelomu letopočtu, klade se otázka, jestli toto platí také pro celou jeho dřívější oblast osídlení. Ručně zhotovená keramika z Waldgirmes odporuje takové interpretaci (*Becker 2008, 44*).

Je zajímavé, že se na místě římského sídla předtím rozprostíralo pohřebiště z doby laténské. Vyvstává tudíž otázka, nakolik zůstaly tyto hrobové objekty ještě patrné v terénu, případně proč na tuto skutečnost Římany neupozornila zbývající část pozdně laténského

obyvatelstva, o jejíž přítomnosti se ve Waldgirmes také uvažuje. Kdyby se Římané orientovali i na tuto populaci, jak se dnes domníváme, těžko si lze představit, že by nerespektovali také místa odpočinku jejich předků, zvláště víme-li jakou úctu sami projevovali v tomto směru.

Chci také upozornit na moment přesídlení Ubiů z kraje kolem Lahnu. Římané snad již tehdy mohli získat bližší představu o dané oblasti, na níž by později navázali.

Otázkou zůstává situace v Germánii mezi Rýnem a Labem v době mezi Drusovými výboji a Varovou porážkou. Avšak pro to, že by byla z právního hlediska uspořádána jako samostatná správní jednotka, nemáme žádné podklady. Dokonce i v Gálii trvalo po Caesarově odchodu více než tři desetiletí, než byla jeho dočasná opatření učiněná během dobývání převedena Augustem v pevnou provinciální organizaci.

Na druhé straně však stojí řada symbolických prohlášení, jimiž byla římské veřejnosti představována Germánie jako nejen poražená, nýbrž zřejmě i ovládnutá (*Wolters 2002, 44*).

Anexe nových území a rozšíření teritoria říše byly považovány za jeden z hlavních činitelů, z nichž se rodila popularita úspěšných politiků a vojevůdců za republikánské doby a císařů v následující epoše. Avšak reálné poměry uvnitř říše a situace v sousedním neřímském - „barbarském“ světě předurčovala římské expanzi přesně vymezené hranice a nutily vůdčí římské činitele ke střízlivé úvaze, které oblasti dávají předpoklady k tomu, aby se staly integrální součástí římského impéria, a které mají zůstat sice mimo jeho rámec, ale ve sféře jeho mocenského vlivu (*Burian 1997, 41*).

Zájem Římanů o Velkou Germánii nebyl zřejmě motivován jen momentálními vojensko-politickými zájmy. Nepřehledná plocha evropského vnitrozemí představovala pro producentská centra na území říše obrovské, nikdy nenasycené odbytíště, jehož prostřednictvím se jejich výrobky dostávaly až do Skandinávie (*Burian 1997, 107*).

Také na našem území se nachází velké množství importů ze starší doby římské, dokonce měli na Marobudově dvoře působit římsští obchodníci a možná i řemeslníci.

Myslím si, že se nám zde nabízí poměrně adekvátní srovnání. Docházelo-li v centru Marobudovi říše k takovýmto velmi těsným kontaktům, kdy někteří Římané (obchodníci, řemeslníci) zde na určitý čas působili a snad i pobývali bez výraznější vojenské ochrany, mohla by snad podobná situace nastat také ve Waldgirmes a okolí, kdy se zase Germáni objevovali v římském sídle a v oblasti panoval mírový stav. Svou roli by tak směl hrát mimo jiné i ekonomický faktor. Poměry v této oblasti se jeví odlišné od situace kolem řeky Lippe, kde naproti tomu musela římské zájmy zaštitit výrazná vojenská přítomnost.

Waldgirmes, jak již bylo řečeno, nespadá mezi typické objekty, které Římané zakládali při svých výbojích na novém území. Rýsuje se jako trvale zamýšlený bod římské přítomnosti civilního charakteru, potvrzující snad také hypotézu o představě Římanů, že území mezi Rýnem a Labem již ovládají a úvahu o jejich snaze začlenit jej do pevné provinciální struktury říše.

„Rozšířil jsem území všech provincií lidu římského, s nimiž sousedily kmeny podléhající naší svrchovanosti. Provincie galské i hispánské jsem donutil k míru, rovněž Germánii, tam kde je ohraničuje oceán od Gad až k ústí řeky Labe. Alpy od té oblasti, která leží nejbližší Jaderskému moři, až k Tyrhénskému jsem uvedl v mírový stav, aniž byla proti kterému kmeni neoprávněně zvednuta válka. Moje loďstvo se plavilo oceánem od ústí Rýna směrem k vycházejícímu slunci až do končin Cimbrů, kam do té doby ani po souši ani po moři žádný Říman nevkročil, a Cimbrové i Charydové a Semnonové i jiné germánské kmeny téže oblasti žádali skrze vyslance mne i lid římský o přátelství“ RG 26 (přel. J. Nováková, Praha 1973).⁵⁶

⁵⁶ *„Omnium provinciarum populi Romani quibus finitimae fuerunt gentes quae non parerent imperio nostro fines auxi. Gallias et Hispanias provincias, item Germaniam, qua includit Oceanus a Gadibus ad ostium Albis fluminis pacavi. Alpes a regione ea quae proxima est Hadriano mari ad Tuscum pacificavi nulli genti bello per iniuriam inlato. Classis mea per Oceanum ab ostio Rheni ad solis orientis regionem usque ad fines Cimbrorum navigavit, quo neque terra neque mari quisquam Romanus ante id tempus adit. Cimbrique et Charydes et Semnones et eiusdem tractus alii Germanorum populi per legatos amicitiam meam et populi Romani petierunt“* (<http://www.thelatinlibrary.com/resgestae.html#26>).

PRAMENY A LITERATURA

I. Prameny

Paterculus, G. V., *Dějiny římské až ku konsulátu M. Vinicia* (přel. F. Kott, Praha 1902).

Suetonius, *Životopisy dvanácti císařů* (přel. B. Ryba, J. Nechutová, Praha 1974).

RG (přel. J. Nováková, Praha 1973).

Tacitus, *Letopisy* (přel. A. Minařík, A. Hartmann, Praha 1975).

Vitruvius, *Deset knih o architektuře* (přel. A. Otoupalík, Praha 2002).

II. Literatura

Aßkamp, R. 2009: Aufmarsch an der Lippe, Römische Militärlager im rechtsrheinischen Germanien. In: 2000 Jahre Varusschlacht Imperium. Stuttgart. 172-179.

Becker, A. 2002: Die Ausgrabungen in Lahnau-Waldgirmes. Limes XVIII. Proceedings of the XVIIIth International Congress of Roman Frontier Studies held in Amman, Jordan (September 2000), BAR-IS 1084, 461-465.

Becker, A. 2008: Die Wetterau- und die Lahnstrasse. Stand der archäologischen Forschungen. In: Kühlborn, J. S., Rom auf dem Weg nach Germanien: Geostrategie, Vormarschstrassen und Logistik. Mainz, 37-47.

Becker, A. – Rasbach, G. 2003: Die spätaugusteische Stadtgründung in Lahnau-Waldgirmes. Archäologische, architektonische und naturwissenschaftliche Untersuchungen, Germania 81, 147–199.

Becker, A. – Rasbach, G. 2009: „Städte in Germanien“. Der Fundplatz Waldgirmes. In: Wiegels, R. (ed.): Die Varusschlacht. Wendepunkt Der Geschichte? Stuttgart. 102-116.

Bouzek, J. – Sakař, V. 1990: Římské provincie a limes romanus ve střední a západní Evropě (skripta FF UK). Praha.

Burian, J. 1997: Římské Impérium. Vrchol a proměny antické civilizace, Praha.

Campbell, D. B. 2009: Tábory římských legií 27 př. n. l. – 378 n. l. Praha.

Derks, H. 2009: Die Varusschlacht. In: 2000 Jahre Varusschlacht Konflikt. Stuttgart. 36 – 55.

Dobiáš, J. 1964: Dějiny československého území před vystoupením Slovanů. Praha.

Eck, W. 2004: Augustus a jeho doba. Praha.

von Hesberg, H. 2009: Die Sprache der Architektur, Die ersten römischen Bauten in den Nordwestprovinzen. In: 2000 Jahre Varusschlacht Imperium. Stuttgart. 122-129.

Kühlborn, J.-S. 2009: Zwischen Herrschaftssicherung und Integration: Die Zeugnisse der Archäologie. In: R. Wiegels (ed.): Die Varusschlacht. Wendepunkt Der Geschichte? Stuttgart, 65-94.

Lüth, F. – Sievers, S. 2007: Bericht über die Tätigkeit der Römisch-Germanischen Kommission in der Zeit vom 1. Januar bis 31. Dezember 2007. In: BerRGK 88, 631-684.

Musil, J. 1998: Čechy v Augustově zahraniční politice. In: M. Lutovský – P. Vařeka (eds.), Archeologie ve středních Čechách 2. Praha, 151-156.

Musil, J. 2000: Dočasné římské tábory v literárních a archeologických pramenech. In: Studia Hercynia IV. Praha, 103-136.

Musil, J. 2006: Keltové a Germáni v Caesarově a Augustově pojetí. Vojenské obsazování zaalpských oblastí. In: E. Droberjar – M. Lutovský (eds.), Archeologie barbarů 2005. Praha, 207-215.

Pietsch, M. 1993: Die Zentralgebäude des augusteischen Legionslagers von Marktbreit und die Principia von Haltern. Germania 71, 355-368.

Rasbach, G. 2002: Die spätaugusteische Siedlung in Lahnau-Waldgirmes – Zusammenfassende Bemerkungen zum Stand der Fundauswertung. Limes XVIII. Proceedings of the XVIIIth International Congress of Roman Frontier Studies held in Amman, Jordan (September 2000), BAR-IS 1084, 433-440.

Rasbach, G. – Becker, A. 2009: Zwischen Mittelrhein und Elbe: Einheimische Siedlungsplätze und römische Präsenz. In: R. Wiegels (ed.): Die Varusschlacht. Wendepunkt Der Geschichte? Stuttgart, 95-101.

Schepp, P. 2010: Brunnenfunde 2009. In: Römisches Forum Waldgirmes. 14.

Schepp, P. 2010: Der Pferdekopf aus dem Brunnen. In: Römisches Forum Waldgirmes. 15.

v. Schnurbein, S. 2000: Die augusteischen Stützpunkte in Mainfranken und Hessen. In: L. Wamser (ed.), Die Römer zwischen Alpen und Nordmeer. Zivilisatorisches Erbe einer europäischen Militärmacht. Mainz, 34-37.

v. Schnurbein, S. 2006: Vortrag zur Jahressitzung 2006 der Römisch-Germanischen Kommission. Germanen und Römer im Vorfeld des Obergermanischen Limes. BerRGK 87, 19-40.

v. Schnurbein, S. – Wigg, A. – Wigg, D. G. 1995: Ein spätaugusteisches Militärlager in Lahnau-Waldgirmes (Hessen), Germania 73, 337-367.

Walter, D. – Wigg, A. 1997: Ein Töpferofen im augusteischen Militärlager Lahnau-Waldgirmes, Lahn-Dill Kreis. Germania 75, 285-297.

Wiegels, R. 2009: Römische Germanienpolitik in nachcaesarischer Zeit. In: R. Wiegels (ed.): Die Varusschlacht. Wendepunkt Der Geschichte? Stuttgart, 50-64.

Wolters, R. 2002: Římané v Germánii, Praha.

<http://www.thelatinlibrary.com/resgestae.html#13> (Cit. 27. 8. 2011)

<http://www.thelatinlibrary.com/resgestae.html#24> (Cit. 27. 8. 2011)

<http://www.thelatinlibrary.com/resgestae.html#26> (Cit. 27. 8. 2011)

<http://www.thelatinlibrary.com/suetonius/suet.aug.html#23> (Cit. 27. 8. 2011)

<http://www.thelatinlibrary.com/suetonius/suet.tib.html#7> (Cit. 27. 8. 2011)

<http://www.thelatinlibrary.com/suetonius/suet.tib.html#16> (Cit. 27. 8. 2011)

<http://www.thelatinlibrary.com/suetonius/suet.tib.html#18> (Cit. 27. 8. 2011)

<http://www.thelatinlibrary.com/tacitus/tac.ann1.shtml#59> (Cit. 27. 8. 2011)

<http://www.thelatinlibrary.com/vell2.html#97> (Cit. 27. 8. 2011)

<http://www.thelatinlibrary.com/vell2.html#105> (Cit. 27. 8. 2011)

<http://www.thelatinlibrary.com/vell2.html#108> (Cit. 27. 8. 2011)

<http://www.thelatinlibrary.com/vell2.html#120> (Cit. 27. 8. 2011)

<http://www.thelatinlibrary.com/vitruvius5.html#1.2> (Cit. 27. 8. 2011)

<http://www.thelatinlibrary.com/vitruvius5.html#1.4> (Cit. 27. 8. 2011)

<http://www.thelatinlibrary.com/vitruvius2.html#9.1> (Cit. 27. 8. 2011)

SEZNAM ZOBRAZENÍ

Obr. 1. Římské vojenské objekty v Augustově a Tiberiově době.

Wiegels, R. 2009: Die Varusschlacht-ein unlösbares Rätsel? In: Wiegels, R. (ed.): Die Varusschlacht. Wendepunkt Der Geschichte? Stuttgart. str. 17.

Obr. 2. Sídla kmenů v předpolí středního a dolního Rýna v Augustově době.

Wiegels 2009, 52.

Obr. 3. Římské a domácí objekty v Augustově a Tiberiově době.

Becker – Rasbach 2009, 103.

Obr. 4. Římské a domácí naleziště pozdní doby železné a rané doby římské v předpolí Mohuče.

v. Schnurbein 2006, 26.

Obr. 5. Údolí Lahnu mezi Wetzlarem a Gießenem během doby železné a období římského císařství.

v. Schnurbein – Wigg – Wigg 1995, 339.

Obr. 6. Naleziště z období římského císařství v předpolí limitu Wetterau.

v. Schnurbein 2006, 28.

Obr. 7. Celkový plán naleziště ve Waldgirmes, stav na podzim roku 2006.

Becker – Rasbach 2009, 105.

Obr. 8. Část celkového plánu naleziště ve Waldgirmes, stav na podzim roku 2006.

Becker – Rasbach 2009, 105.

Obr. 9. Celkový plán naleziště ve Waldgirmes s připojenými plochami, na kterých byla provedena geofyzikální prospekce, stav v říjnu 2001.

Becker – Rasbach 2003, příloha 1.

Obr. 10. Dnešní vzhled lokality.

Foto z listopadu 2010.

Obr. 11. Celkový plán předřímských objektů ve Waldgirmes.

Becker – Rasbach 2003, 157.

Obr. 12. Tříuzlový náramek z hrobu 28/37.

Becker – Rasbach 2003, 162.

Obr. 13. Plán zřícené dřevo-hliněné stěny jižně od východní brány.

Becker – Rasbach 2003, 151.

Obr. 14. Profil studny.

Becker – Rasbach 2009, 105.

Obr. 15. Řez opevněním na ploše 4.

v. Schnurbein – Wigg – Wigg 1995, 343.

Obr. 16. Řez předprsní na severu. K vidění jsou dva hrotité příkopy i kulové jámy a stopy stání dvou kúlů věžě.

Becker – Rasbach 2009, 104.

Obr. 17. Profil příkopu u západní brány, starší příkop světlý, mladší tmavý.

Becker 2008, 43.

Obr. 18. Předforum a *forum*, srovnání.

Becker – Rasbach 2009, 110.

Obr. 19. Omítnutý kamenný základ na půdě západní jámy.

Becker – Rasbach 2009, 110.

Obr. 20. Dnešní rekonstrukce *fora*.

Foto z listopadu 2010.

Obr. 21. 3D rekonstrukce *fora*.

Becker – Rasbach 2009, 106.

Obr. 22. Letecký snímek *fora*. K vidění jsou zachované části příčné haly a severní nástavby.

Becker – Rasbach 2009, 106.

Obr. 23. Rekonstrukce půdorysu *fora*.

Becker – Rasbach 2003, 194.

Obr. 24. Plán vykopaného *fora*.

Becker – Rasbach 2003, 190.

Obr. 25. Řez centrální budovou s pohledem na jihozápad.

Becker – Rasbach 2003, 195.

Obr. 26. Axonometrie *fora*.

Becker – Rasbach 2003, 196.

Obr. 27. Podélný řez bazilikou. Pohled na severozápad.

Becker – Rasbach 2003, 196.

Obr. 28. Řez stopou stání sloupu ve středové ose centrální budovy.

Becker – Rasbach 2003, 192.

Obr. 29. Částečný pohled na dnešní rekonstrukci centrální budovy.

Foto z listopadu 2010.

Obr. 30. Dnešní rekonstrukce nástaveb na severní straně centrální budovy.

Foto z listopadu 2010.

Obr. 31. Rekonstrukce půdorysu Vitruviovy baziliky ve Fanu.

Vitruvius, Deset knih o architektuře (přel. A. Otoupalík, Praha 2002), str. 158.

Obr. 32. Rekonstrukce Vitruviovy baziliky ve Fanu.

Vitruvius, Deset knih o architektuře (přel. A. Otoupalík, Praha 2002), str. 157.

Obr. 33. Umělecká rekonstrukce sochy na nádvoří fora.

Foto z listopadu 2010.

Obr. 34. Rekonstrukce římského sídla ve Waldgirmes.

*Obrázek na obalu publikace *Römisches Forum Waldgirmes*.*

Obr. 35. Plán budovy 16 (3). Nad ním dvě srovnatelné stavby z Haltern (1 a 2).

Becker – Rasbach 2009, 108.

Obr. 36. Srovnání vojenských ubikací ve Waldgirmes, Rödgen, Dangstetten a Oberaden.

Becker – Rasbach 2009, 108.

Obr. 37. Hrnčířská pec T2 v budově 2. V popředí je část jámy na obsluhu, nad ní se nachází hruškovitě tvarovaná pec.

Becker – Rasbach 2009, 107.

Obr. 38. 1 – Podélný řez hrnčířskou pecí a jámou na obsluhu. 2 – Půdorys.

Walter – Wigg 1997, 290.

Obr. 39. Fragment perforovaného roštu.

Walter – Wigg 1997, 291.

Obr. 40. 1 – Příčný řez severní polovinou hrnčířské pece. 2 – Perforovaný rošt s keramickými fragmenty.

Walter – Wigg 1997, 292.

Obr. 41. Výběr nálezů z pece.

Walter – Wigg 1997, 293.

Obr. 42. Výběr nálezů z jámy na obsluhu (vrstva dřevěného uhlí).

Walter – Wigg 1997, 295.

Obr. 43. Bronzová mince s kontramarkou VAR.

Becker – Rasbach 2009, 113.

Obr. 44. Mince z vykopávek ve Waldgirmes.

v. Schnurbein – Wigg – Wigg 1995, 351.

Obr. 45. Domácí a římské nádoby typické pro toto naleziště.

Becker – Rasbach 2009, 114.

Obr. 46. Nádoba z Champagne s kolkem hrnčiče Iulia.

Becker – Rasbach 2009, 114.

Obr. 47. Výběr ručně zhotovené keramiky z Waldgirmes.

Rasbach 2002, 438.

Obr. 48. Inventář jámy 93/1/5, římská keramika.

v. Schnurbein – Wigg – Wigg 1995, 357.

Obr. 49. Různé bronzové a železné spony doby Augustovy.

Becker – Rasbach 2009, 114.

Obr. 50. Mozaiková perla a skleněná gemma.

Becker – Rasbach 2009, 115.

Obr. 51. skleněná gemma z nálezové situace 28/22.

Becker – Rasbach 2003, 164.

Obr. 52. Fragment jezdecké sochy, prsní popruh zdobený úponky.

Becker – Rasbach 2009, 116.

Obr. 53. Fragment jezdecké sochy, noha koně.

Becker – Rasbach 2009, 116.

Obr. 54. Studna vykopaná roku 2009.

Schepp 2010, 14.

Obr. 55. Hlava koně z pozlacené bronzové sochy.

Schepp 2010, 15.

Obr. 56. Část nálezů ze studně vykopané roku 2009.

Schepp 2010, 14.

Obr. 57. Některé nástroje objevené ve Waldgirmes.

Becker – Rasbach 2009, 115.

Obr. 58. Výběr řemeslnického náradí.

Rasbach 2002, 439.

Obr. 59. Poloha hrobů domácího obyvatelstva z období římského císařství.

Becker – Rasbach 2003, 160.

Obr. 60. Dorlar, plán římského tábora.

Becker – Rasbach 2009, 102.

Obr. 61. Dünsberg

Rasbach – Becker 2009, 95.

Obr. 62. Dünsberg, vykopávky vnějšího valu oppida.

Rasbach – Becker 2009, 96.

Obr. 63. Některý nálezy z Dünsbergu.

Rasbach – Becker 2009, 97.

Obr. 64. Obruba pramene z Domitianovy doby. V pravém horním rohu obruba pramene z Augustovy doby.

Rasbach – Becker 2009, 99.

Obr. 65. Náčrt římského tábora v Bad Nauheim-Rödgen.

Rasbach – Becker 2009, 98.

Obr. 66. Základy římského oblouku z Mohuče-Kastelu.

Rasbach – Becker 2009, 100.

Obr. 67. Římský tábor Alteburg u Oberbrechen.

Rasbach – Becker 2009, 101.

Obr. 68. Plán tábora z Marktbreitu na základě vykopávek a prospekcí let 1986-1993.

v. Schnurbein 2000, 36.

Obr. 69. Augustovský tábor Marktbreit kolem roku 5 př. n. l..

Campbell 2009, 11.

Obr. 70. Dorsten-Holsterhausen, plán vojenských táborů B-F a napříč probíhajícími paralelními příkopů římské silnice.

Kühlborn 2009, 69.

Obr. 71. Dorsten-Holsterhausen, nález pokladu mincí. Mince pocházejí z doby mezi roky 109/108 př. n. l. a 2/4 n. l.

Kühlborn 2009, 70.

Obr. 72. Haltern, plán polohy římských objektů, bez Annabergu a Východního tábora.

Kühlborn 2009, 80.

Obr. 73. Haltern, plán hlavního tábora.

Kühlborn 2009, 81.

Obr. 74. Haltern, model hlavního tábora s pohledem na *principii*.

Kühlborn 2009, 82.

Obr. 75. Haltern, plán polohy římských pobřežních kastelů.

Kühlborn 2009, 84.

Obr. 76. Bergkamen-Oberaden, plán římského tábora.

Kühlborn 2009, 73.

Obr. 77. Bergkamen-Oberaden, zbytky kúlů dřevo-hliněné stěny a pod nimi napříč ležícího dřeva, fungujícího jako stabilizace.

Kühlborn 2009, 71.

Obr. 78. Bergkamen-Oberaden, plán půdorysu *praetoria*.

Kühlborn 2009, 74.

Obr. 79. Bergkamen-Oberaden, plán *principií*.

Kühlborn 2009, 74.

Obr. 80. Bergkamen-Oberaden, půdorys důstojnických domů na jih od *principií*.

Kühlborn 2009, 75.

Obr. 81. Lünen-Beckinghausen, plán římského pobřežního kastelu, stav z roku 1999.

Kühlborn 2009, 81.

Obr. 82. Lünen-Beckinghausen, úsek příkopů na východě tábora.

Kühlborn 2009, 80.

Obr. 83. Delbrück-Anreppen, plán tábora.

Kühlborn 2009, 87.

Obr. 84. Delbrück-Anreppen, plán půdorysu *praetoria*.

Kühlborn 2009, 88.

Obr. 85. Delbrück-Anreppen, plán půdorysu špýcharu u jižní brány.

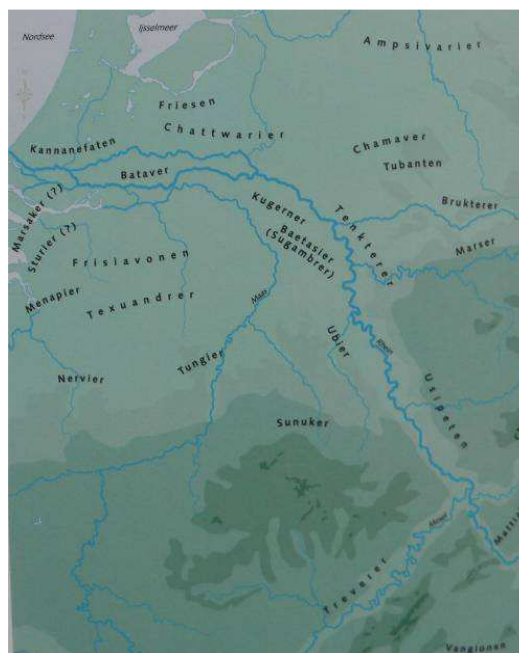
Kühlborn 2009, 90.

Obr. 86. Marobudova říše.

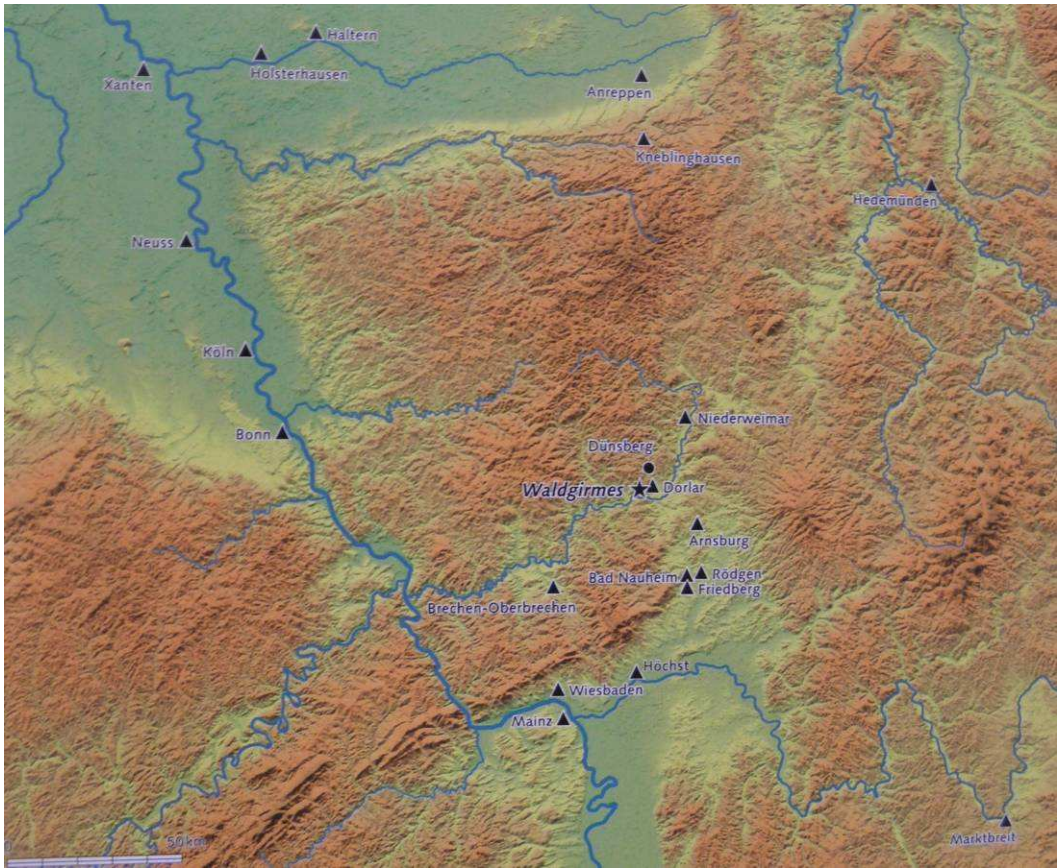
Dobiáš 1964, příloha.

Obr. 1.

Obr. 2.

Obr. 3.

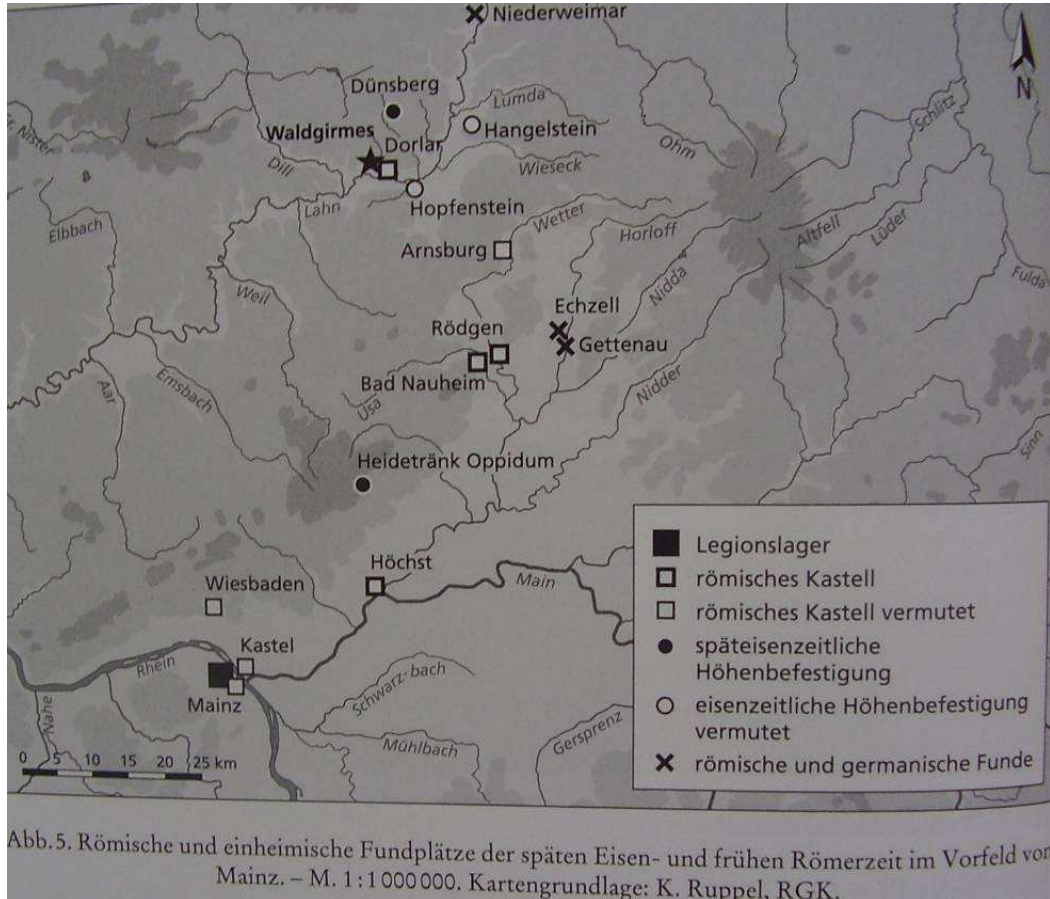
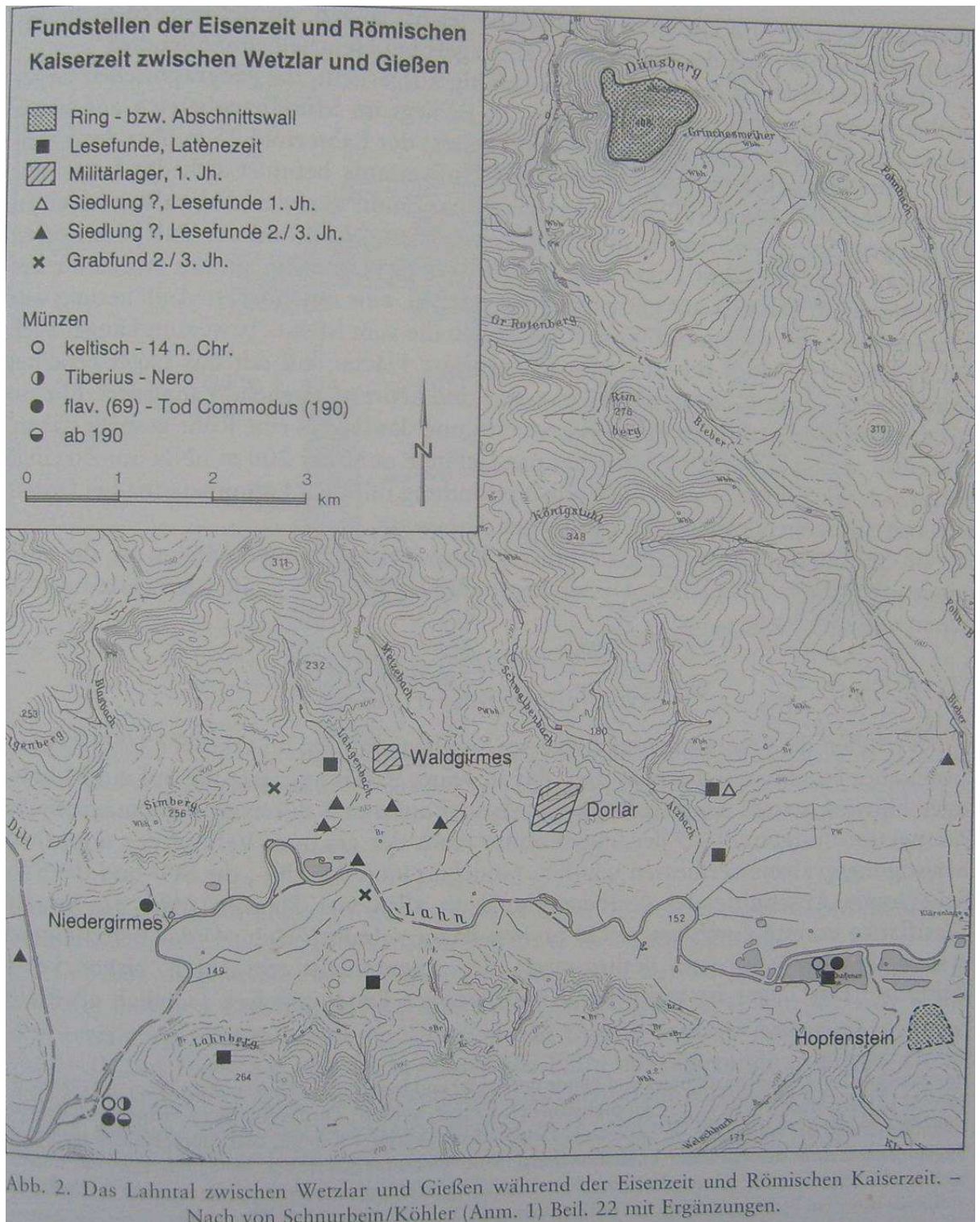
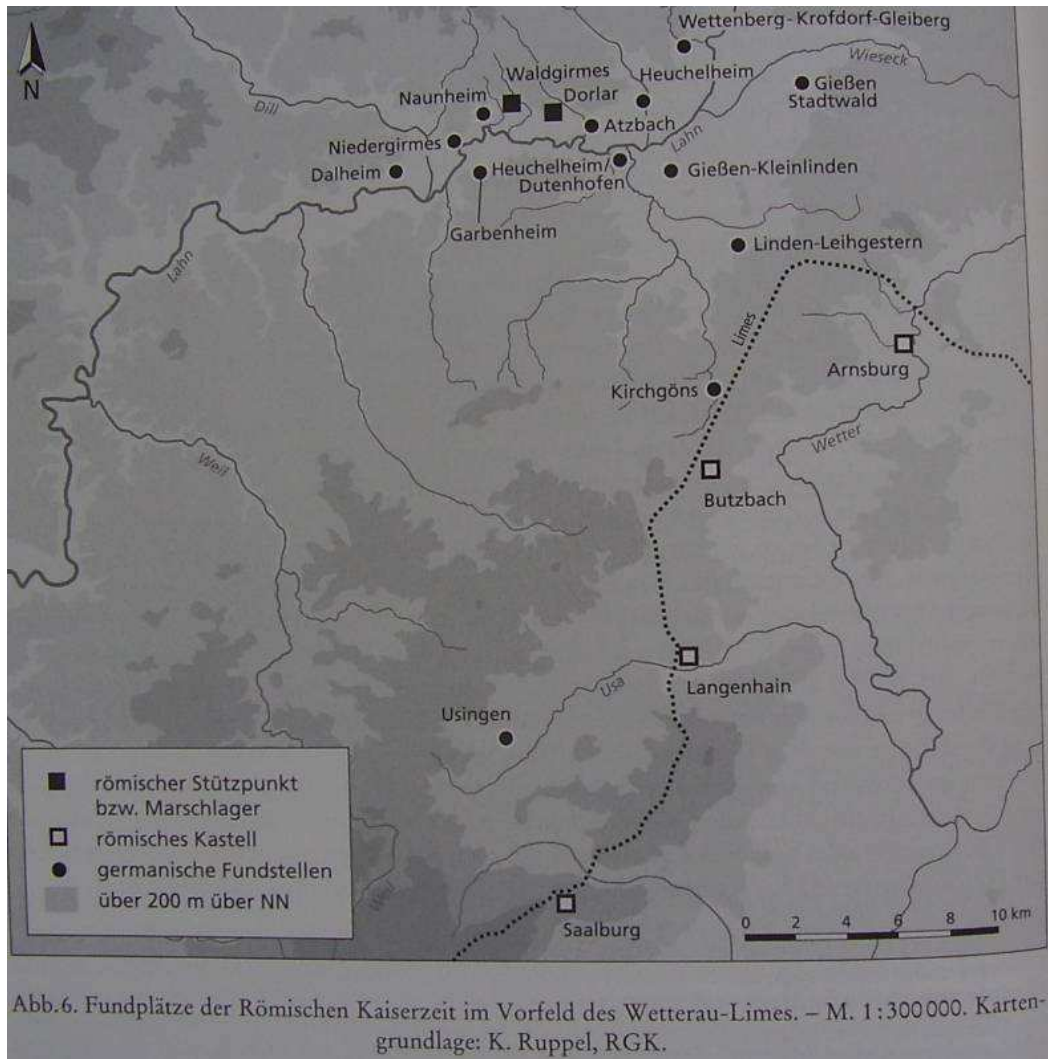

Abb.5. Römische und einheimische Fundplätze der späten Eisen- und frühen Römerzeit im Vorfeld von Mainz. – M. 1 : 1 000 000. Kartengrundlage: K. Ruppel, RGK.

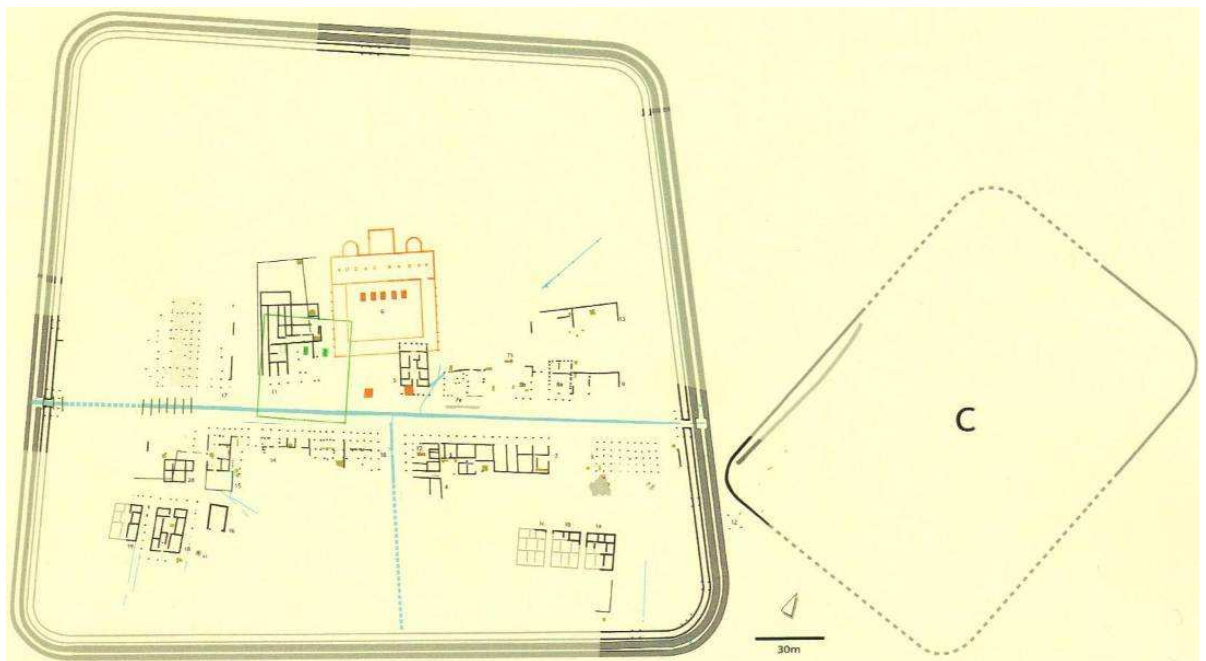
Obr. 4.

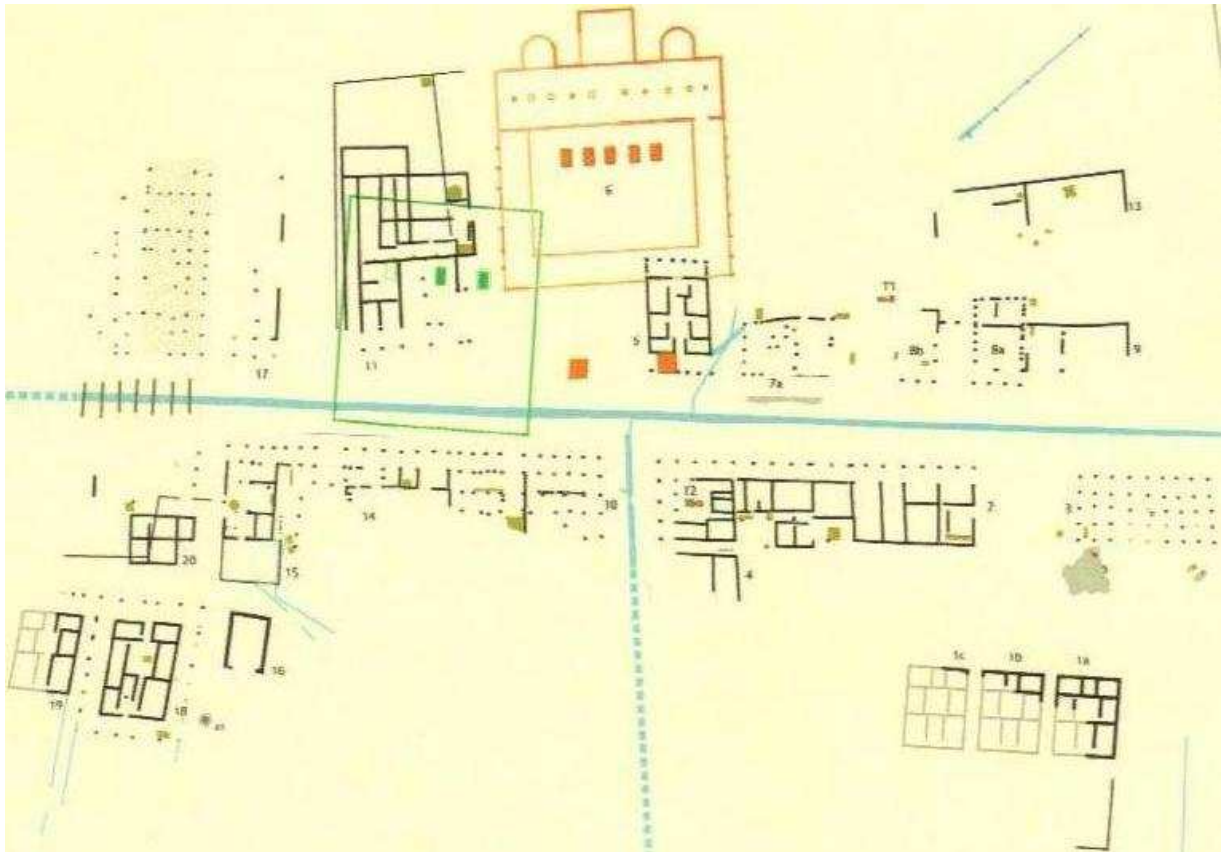
Obr. 5.

Obr. 6.

Obr. 7.

Obr. 8.

Obr. 9.

Obr. 10.

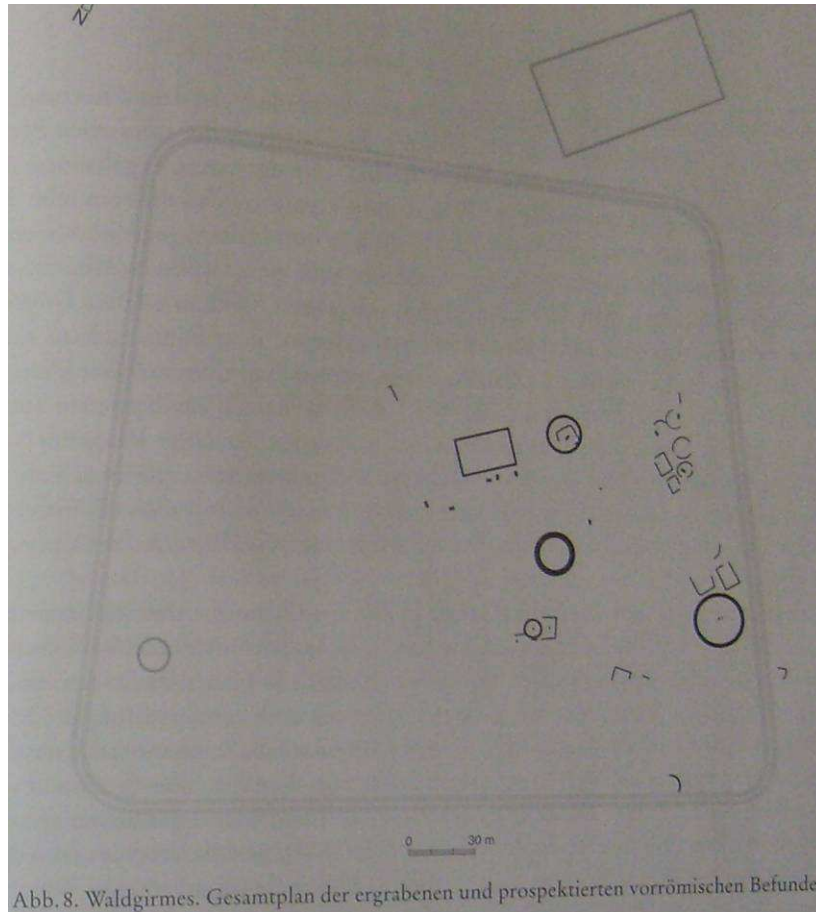
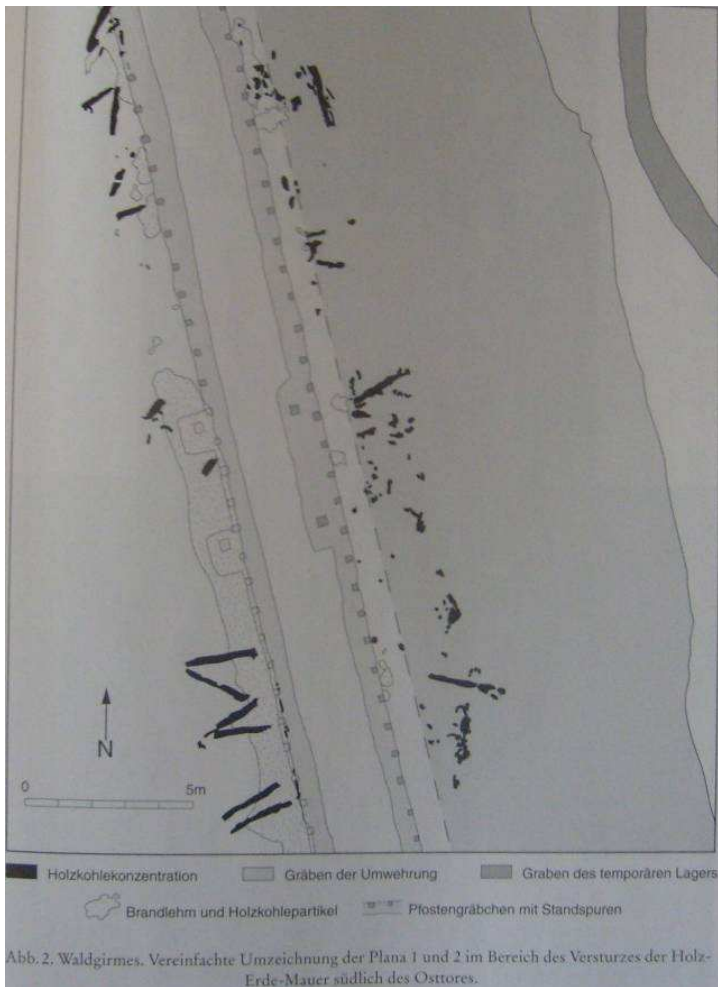

Abb. 8. Waldgirmes. Gesamtplan der ergrabenen und prospektierten vorrömischen Befunde.

Obr. 11.

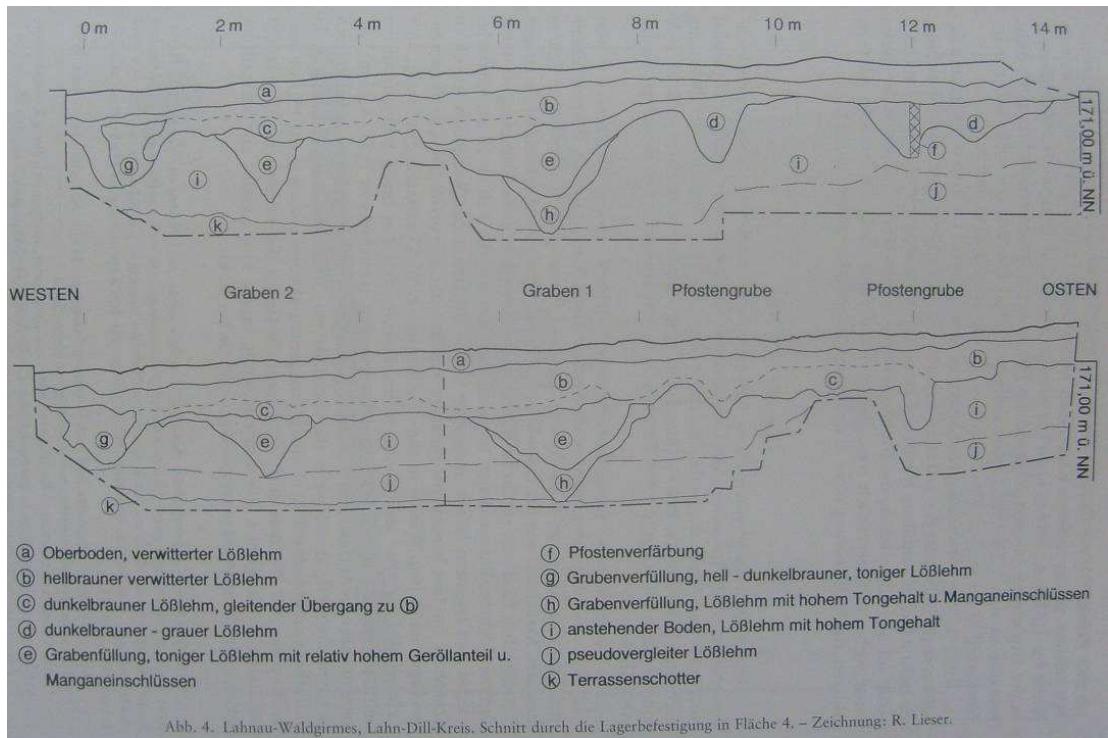
Obr. 12.

Obr. 13

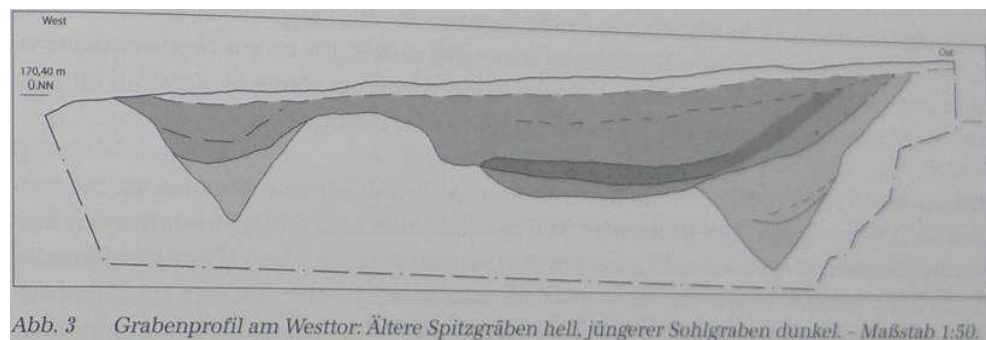
Obr. 14.

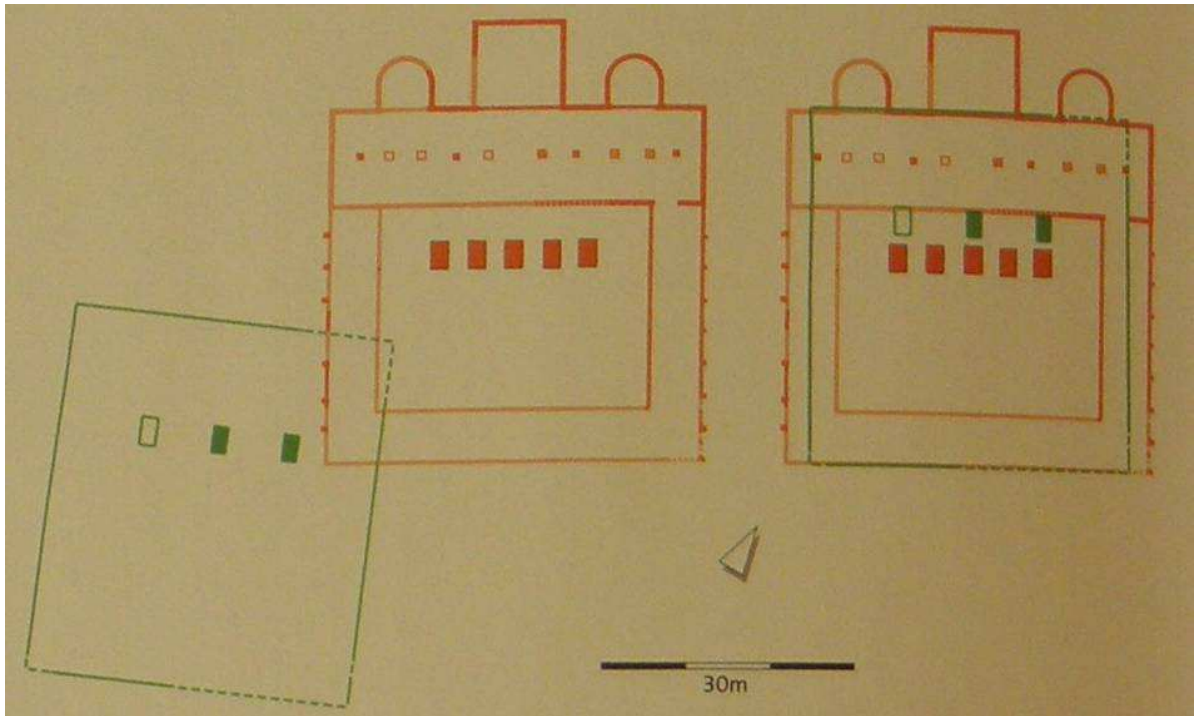
Obr. 15.

Obr. 16.

Obr. 17

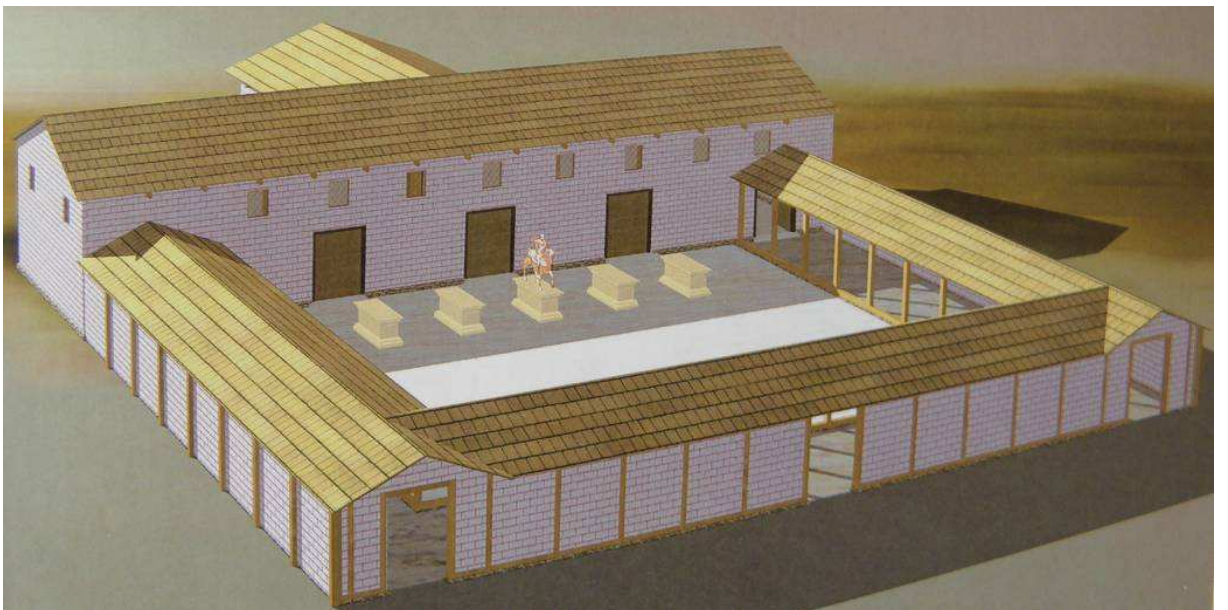
Obr. 18.

Obr. 19.

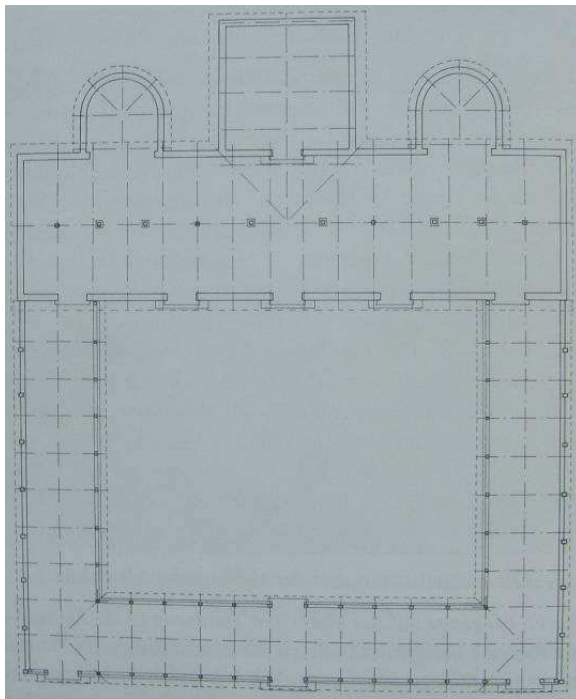
Obr. 20.

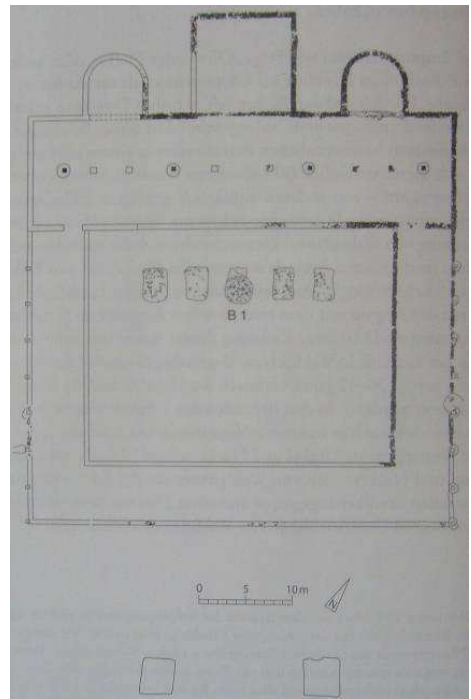
Obr. 21.

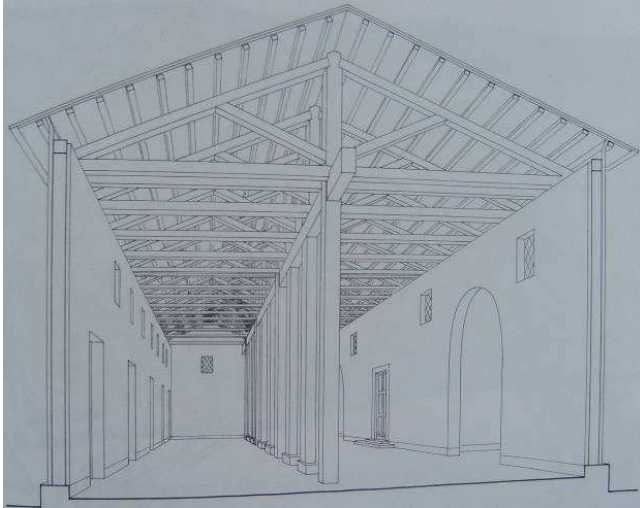
Obr. 22.

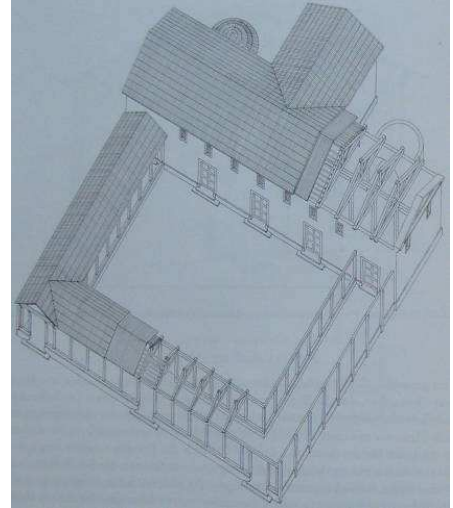
Obr. 23.

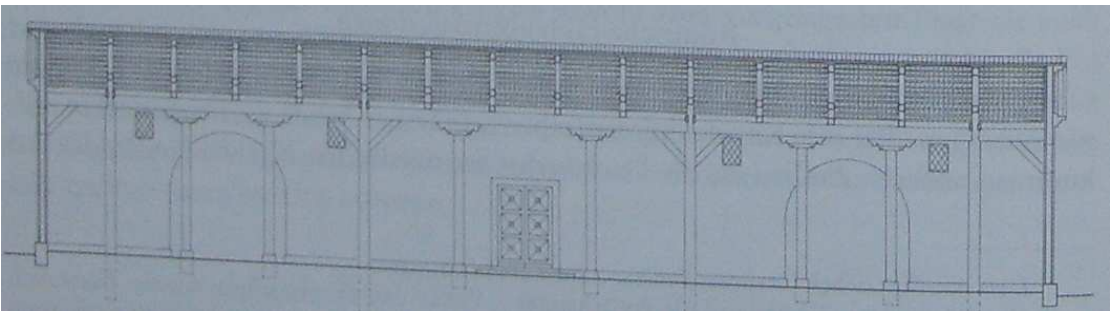
Obr. 24.

Obr. 25.

Obr. 26.

Obr. 27.

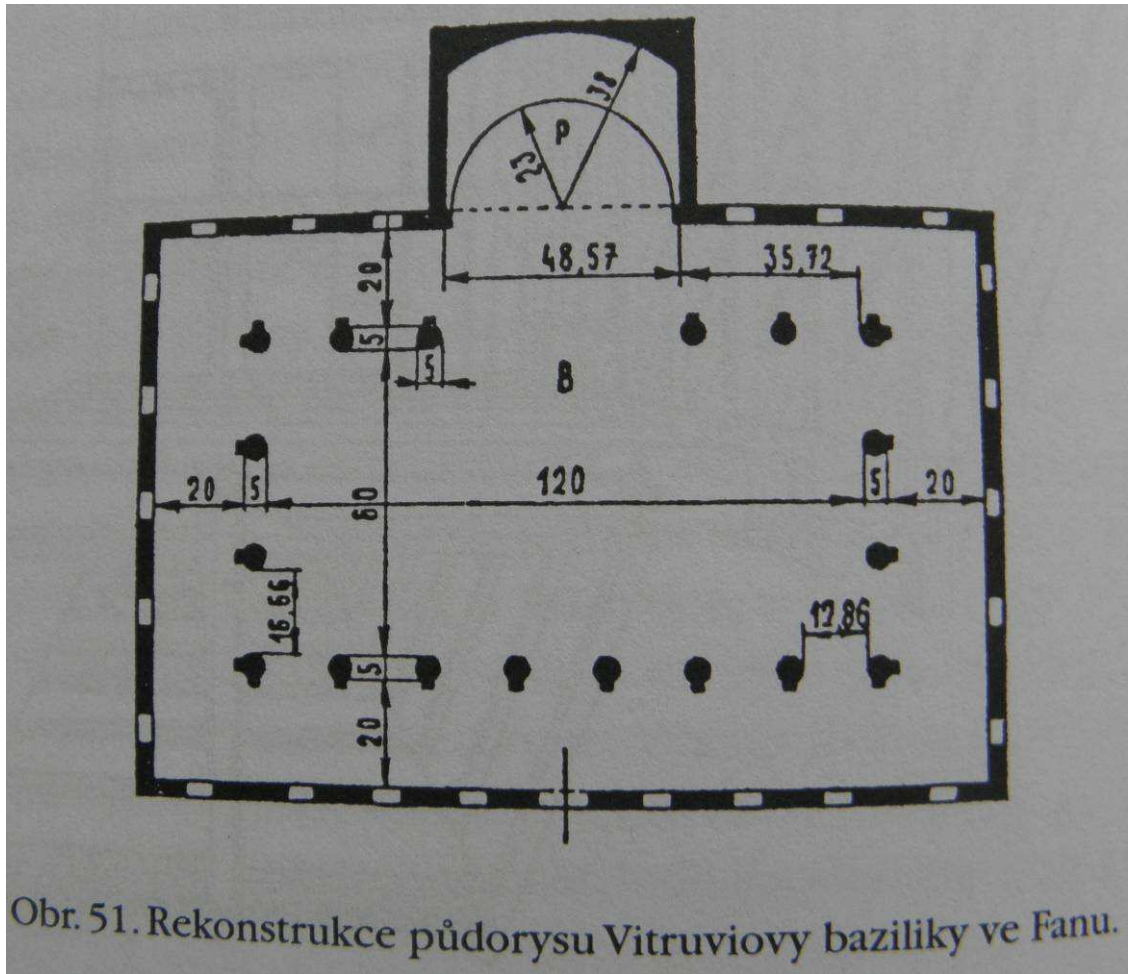
Obr. 28.

Obr. 29.

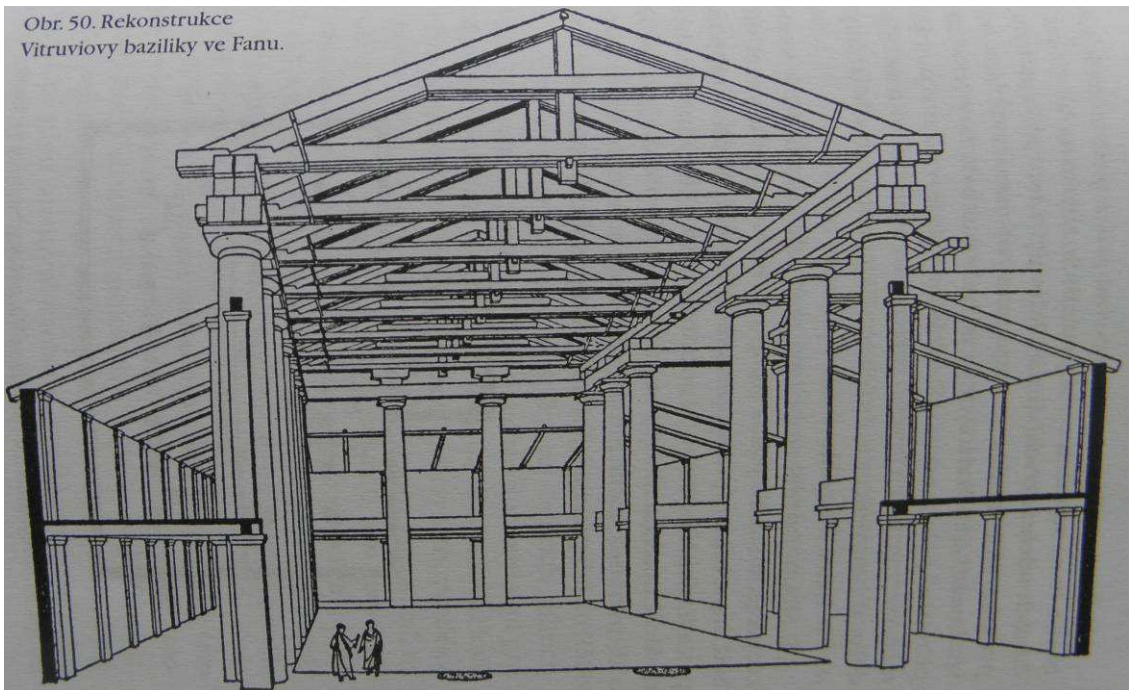

Obr. 30.

Obr. 51. Rekonstrukce půdorysu Vitruviovy baziliky ve Fanu.

Obr. 31.

Obr. 50. Rekonstrukce Vitruviovy baziliky ve Fanu.

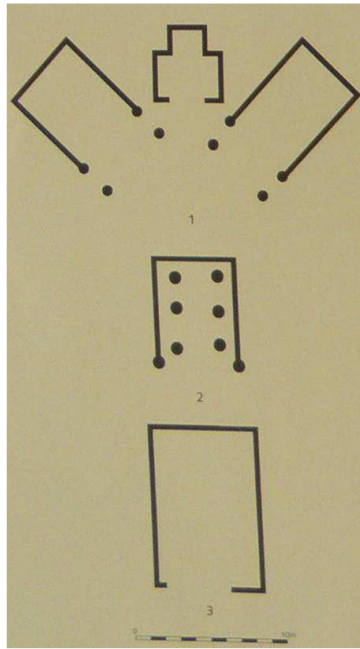
Obr. 32.

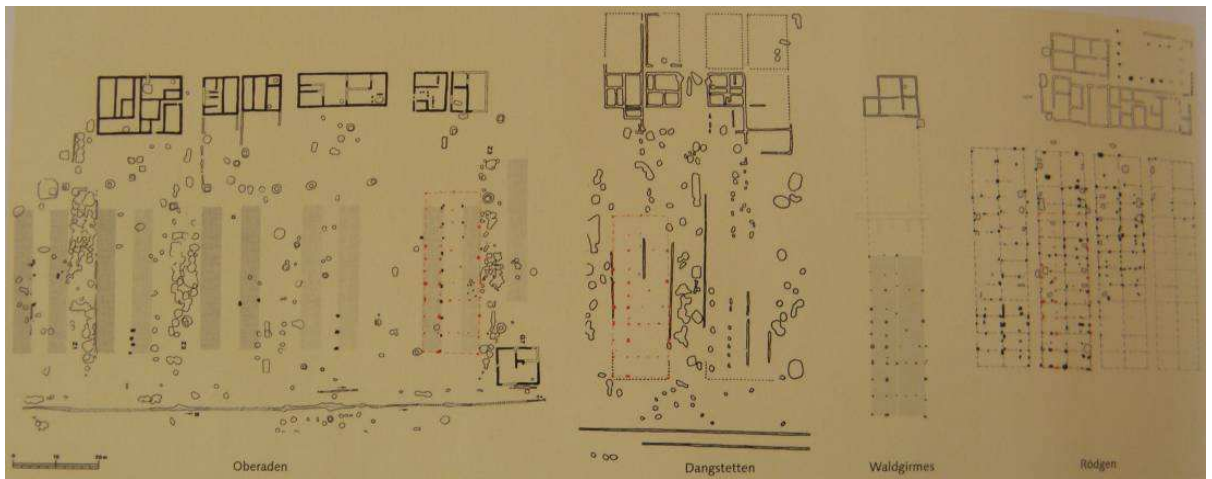
Obr. 33.

Obr. 34.

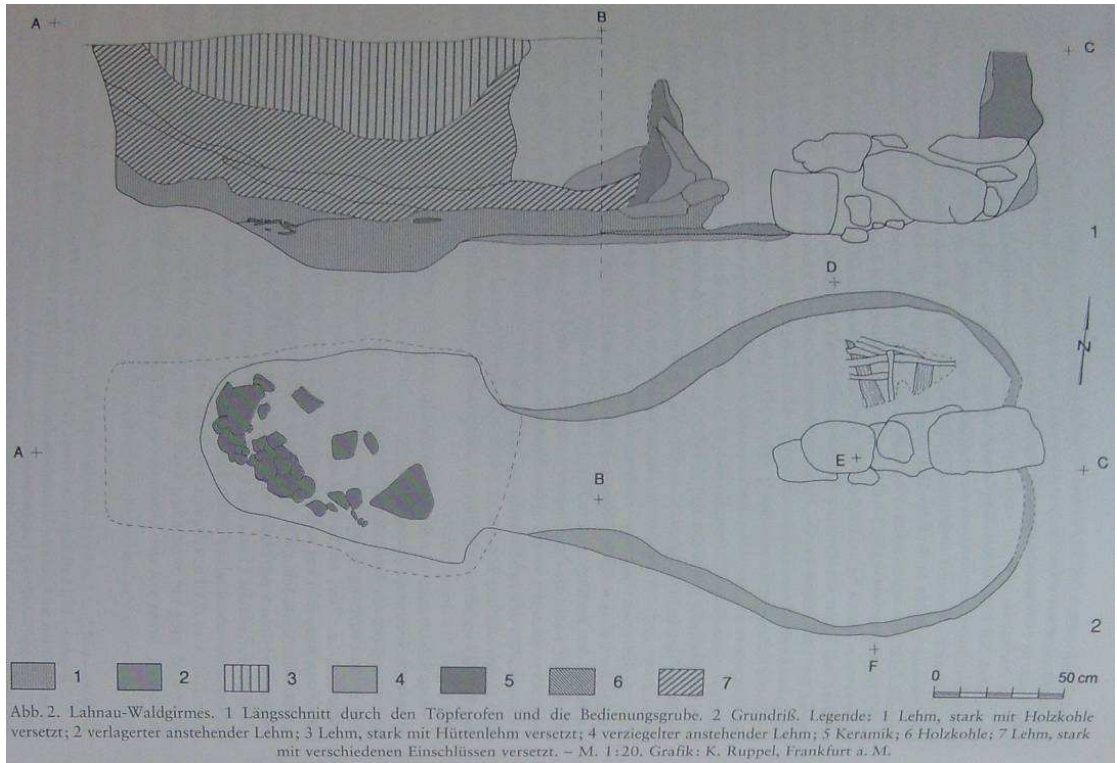
Obr. 35.

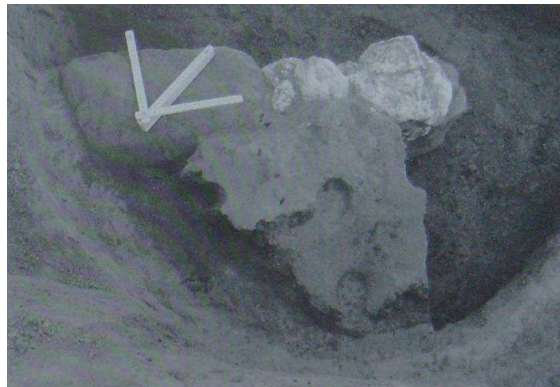
Obr. 36.

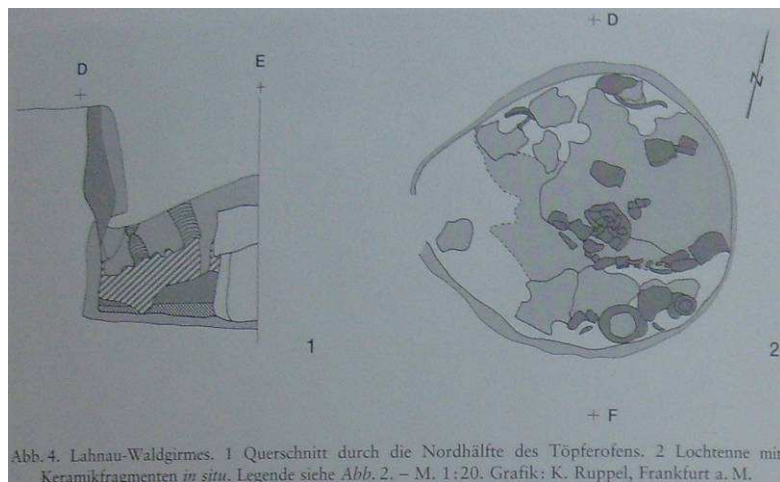
Obr. 37.

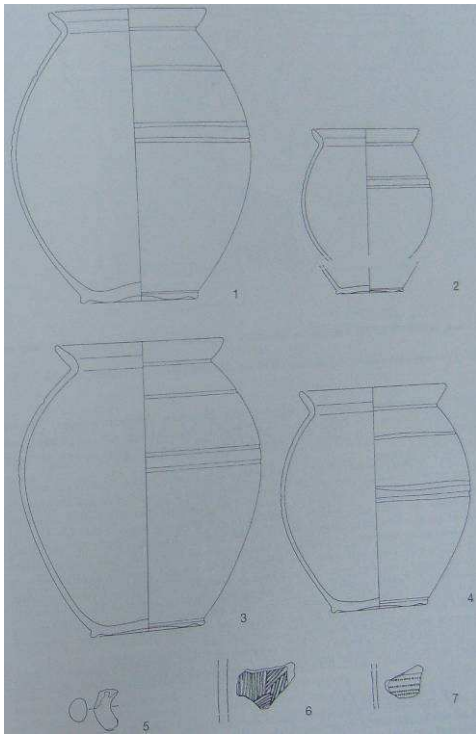
Obr. 38.

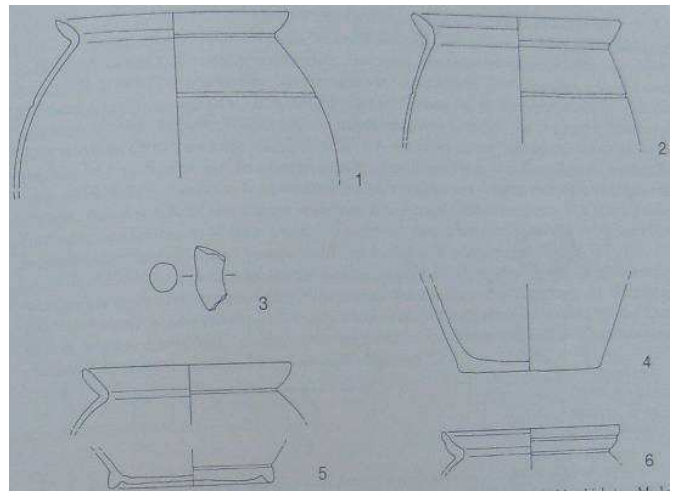
Obr. 39.

Obr. 40.

Obr. 41.

Obr. 42.

Obr. 43.

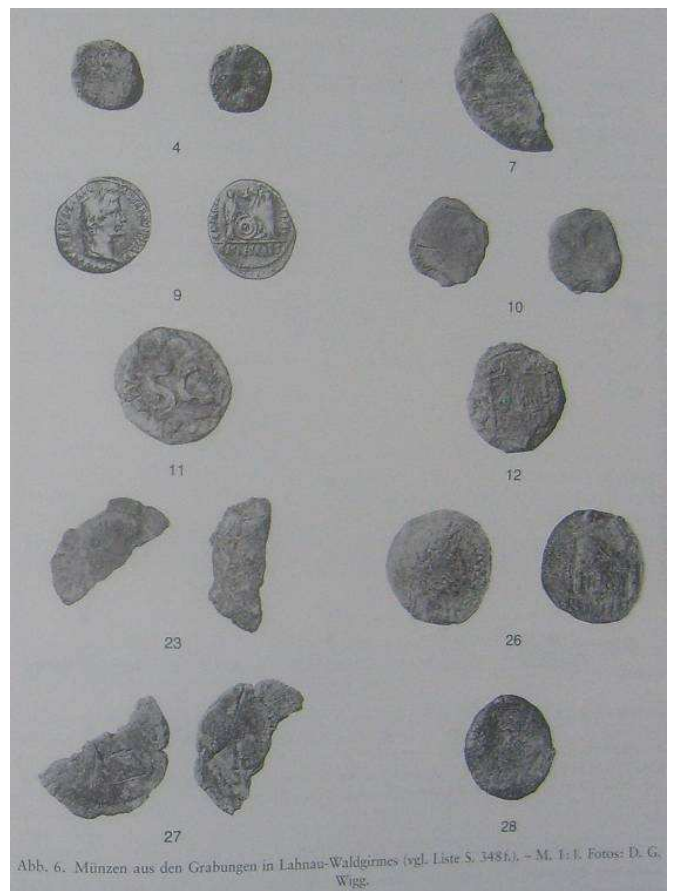

Abb. 6. Münzen aus den Grabungen in Lahnu-Waldgirmes (vgl. Liste S. 348f.). - M. 1:1. Fotos: D. G. Wigg.

Obr. 44.

Obr. 45.

Obr. 46.

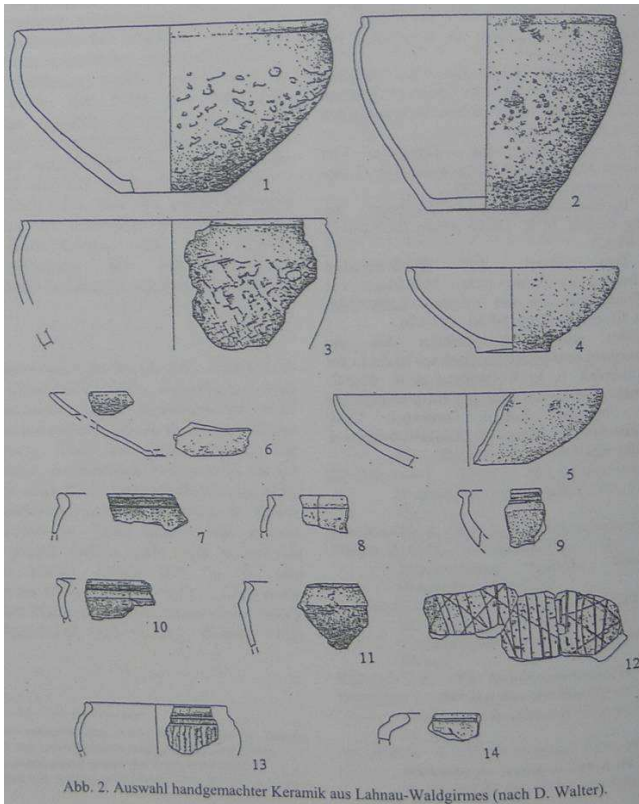

Abb. 2. Auswahl handgemachter Keramik aus Lahnau-Waldgirmes (nach D. Walter).

Obr. 47.

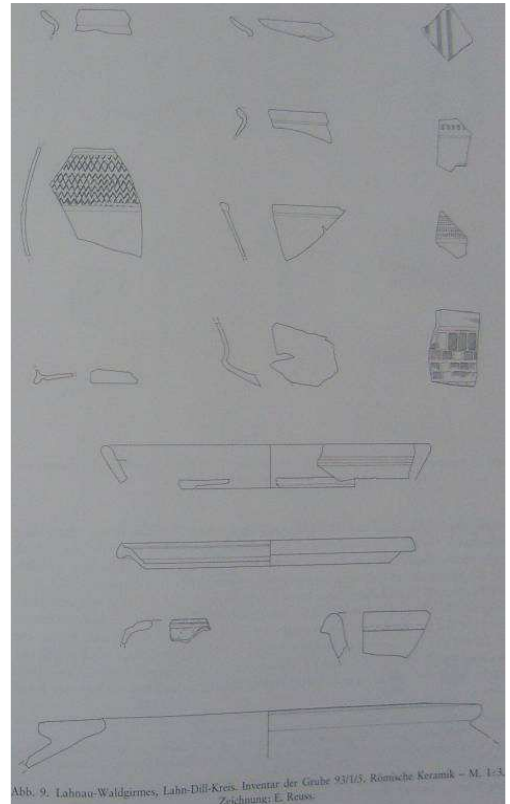

Abb. 9. Lahnau-Waldgirmes, Lahn-Dill-Kreis. Inventar der Grube 93/1/5. Römische Keramik - M. 1:3
Zeichnung: E. Röhlw.

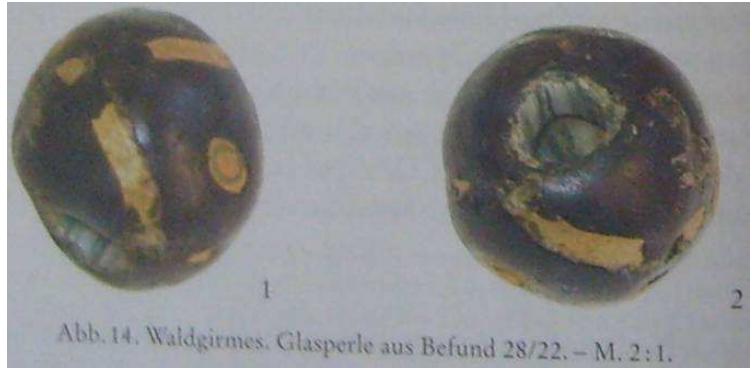
Obr. 48.

Obr. 49.

Obr. 50.

Obr. 51.

Obr. 52.

Obr. 53.

Obr. 54.

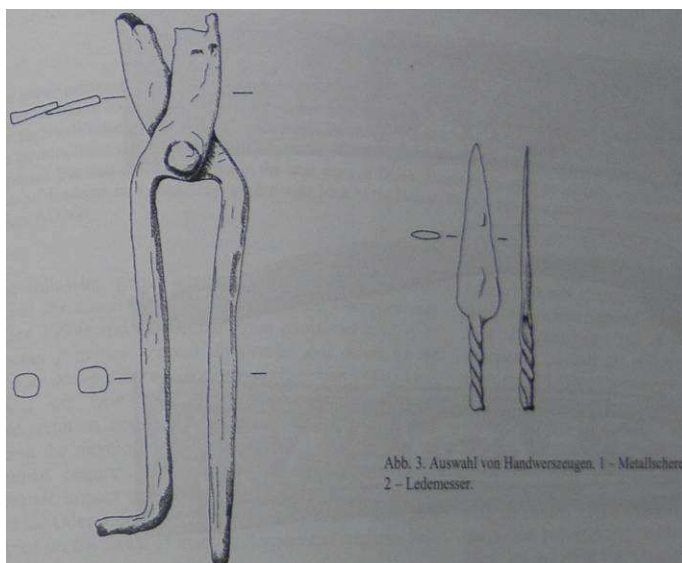
Obr. 55.

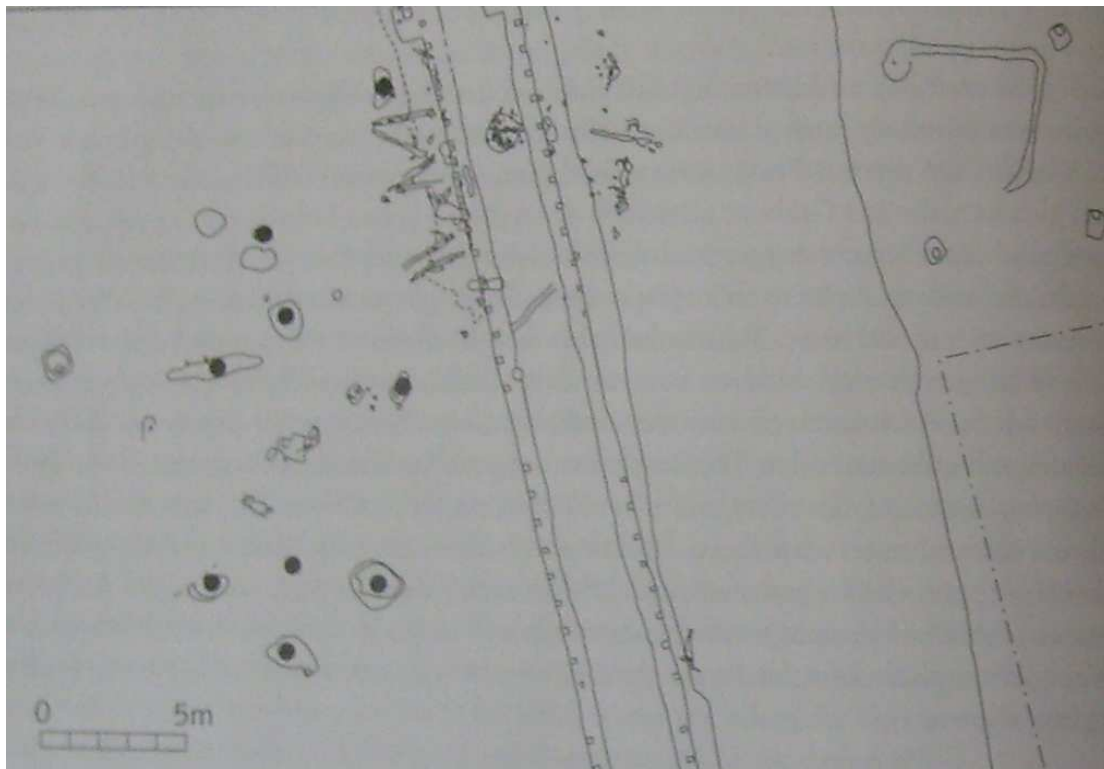
Obr. 56

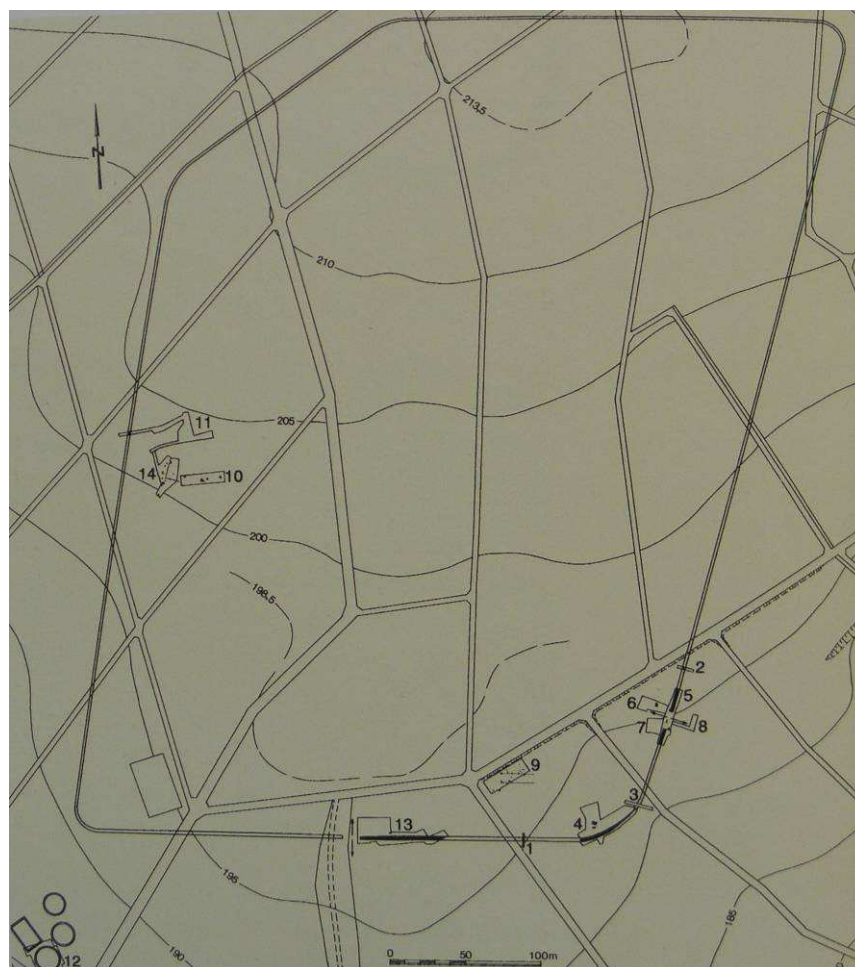
Obr. 57.

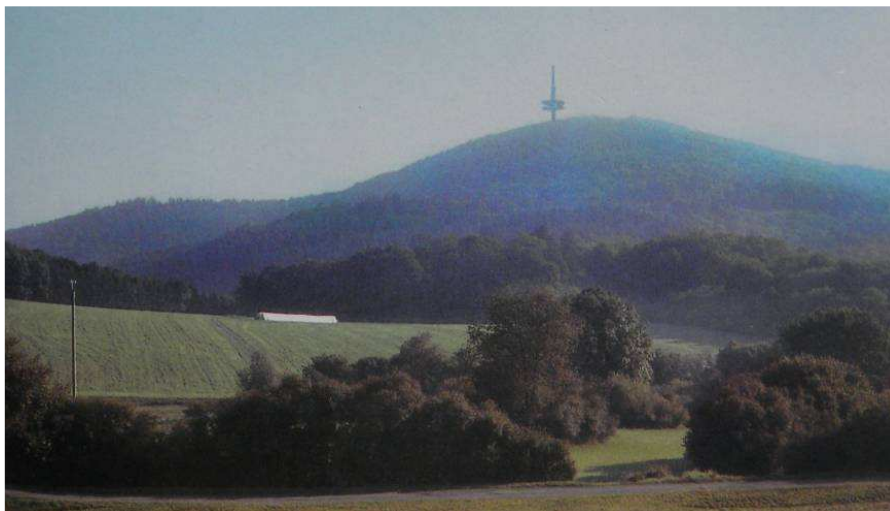
Obr. 58.

Obr. 59.

Obr. 60.

Obr. 61.

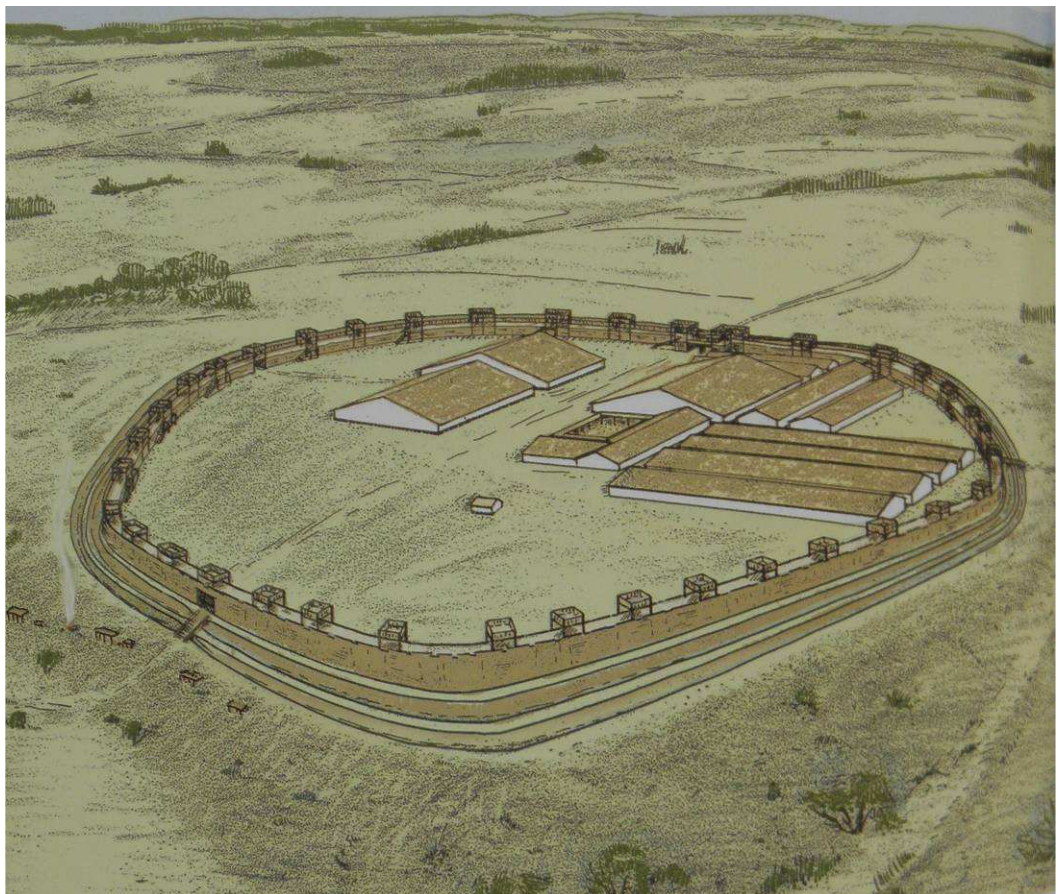
Obr.62

Obr. 63.

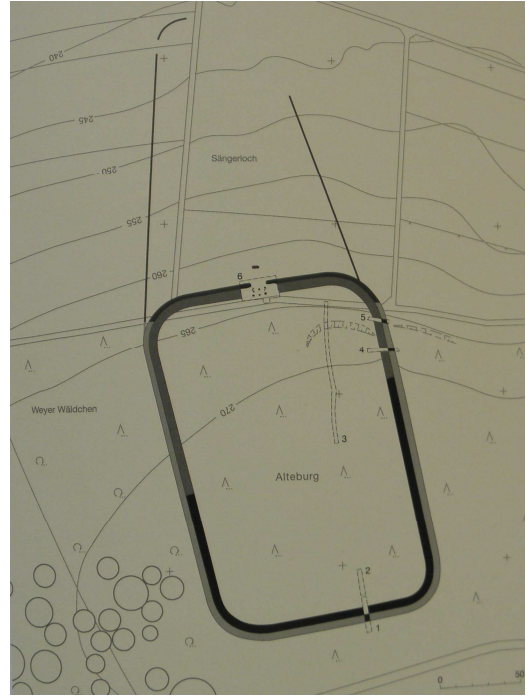
Obr. 64.

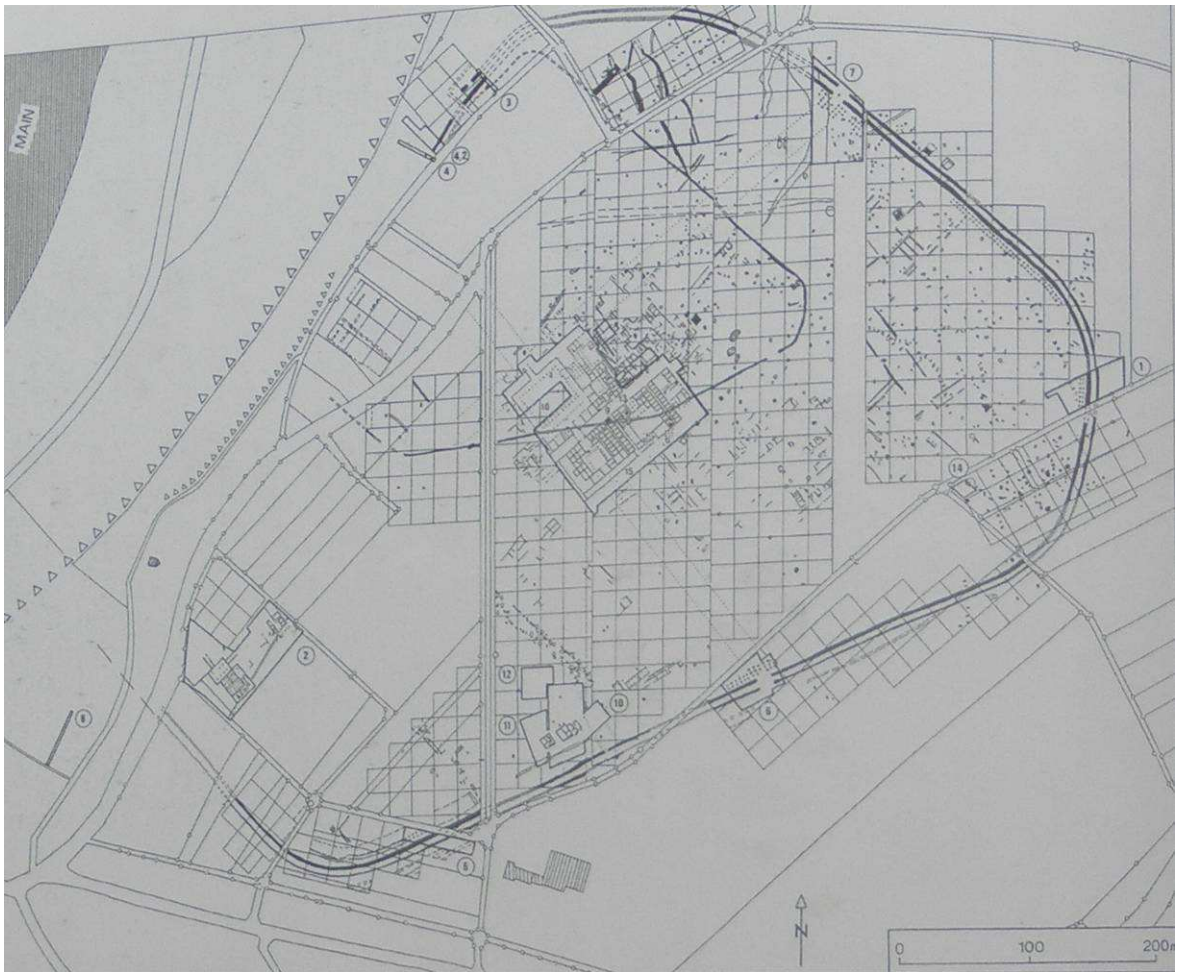
Obr. 65.

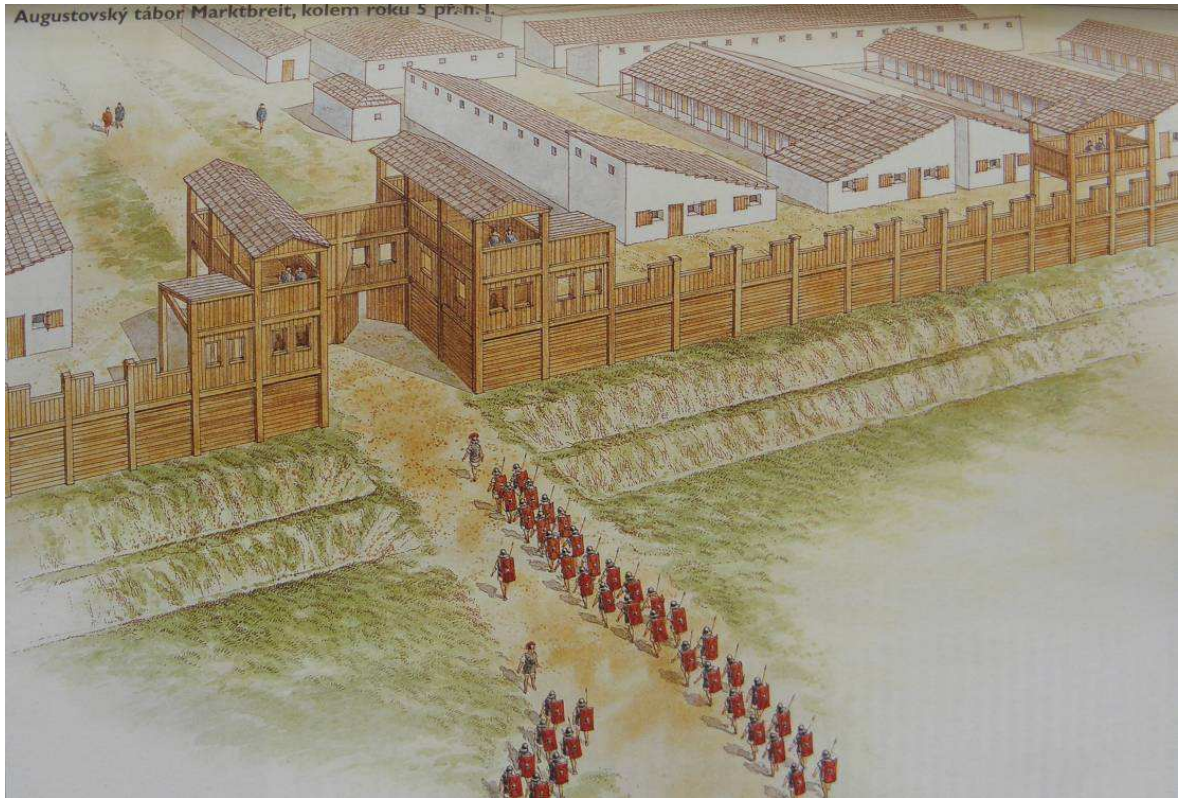
Obr. 66.

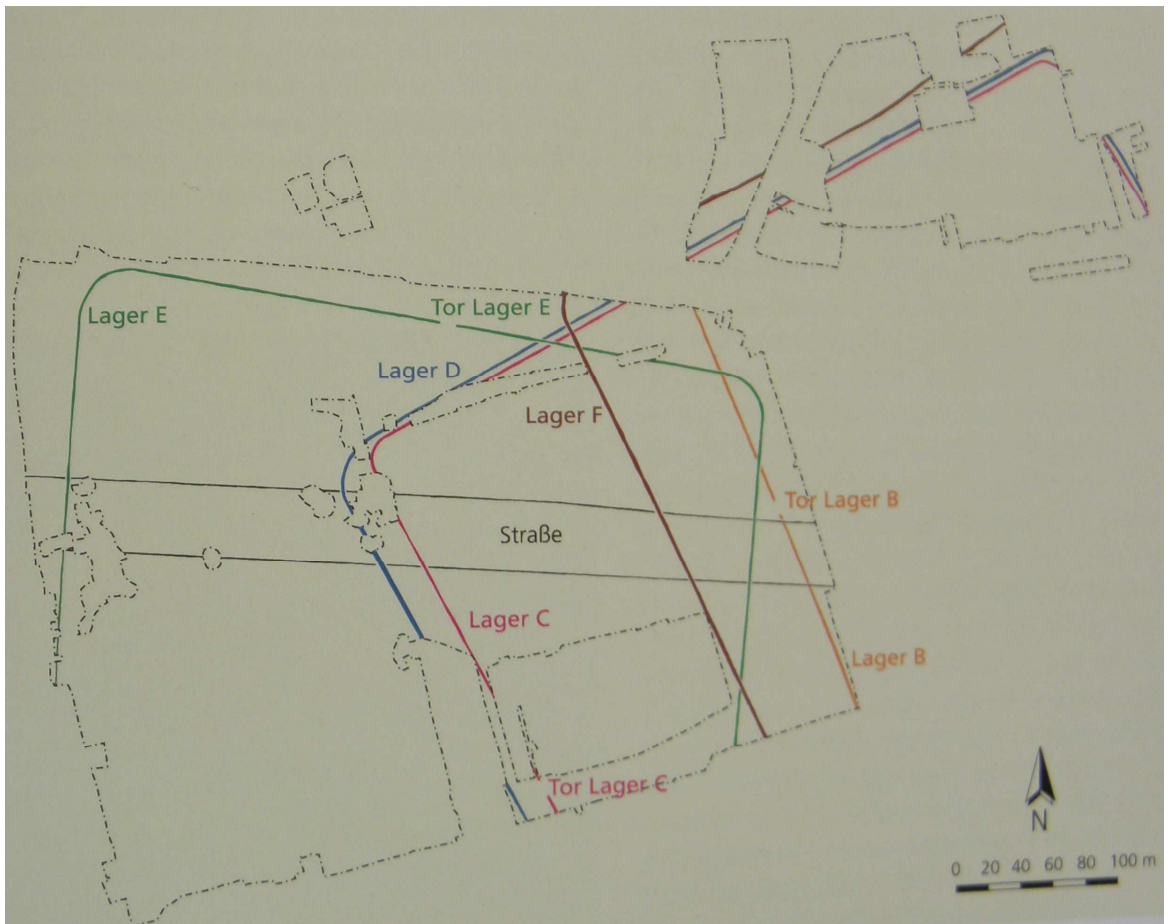
Obr. 67.

Obr. 68.

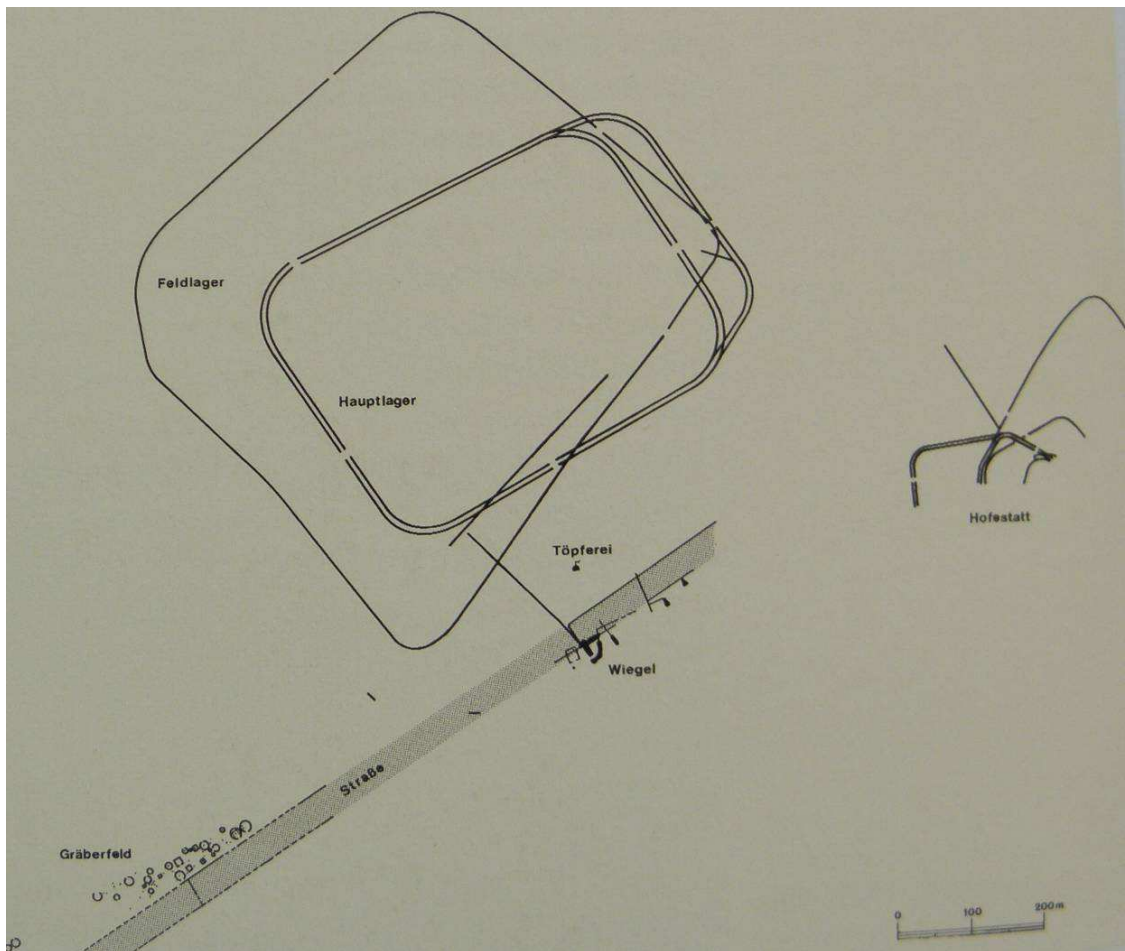
Obr. 69.

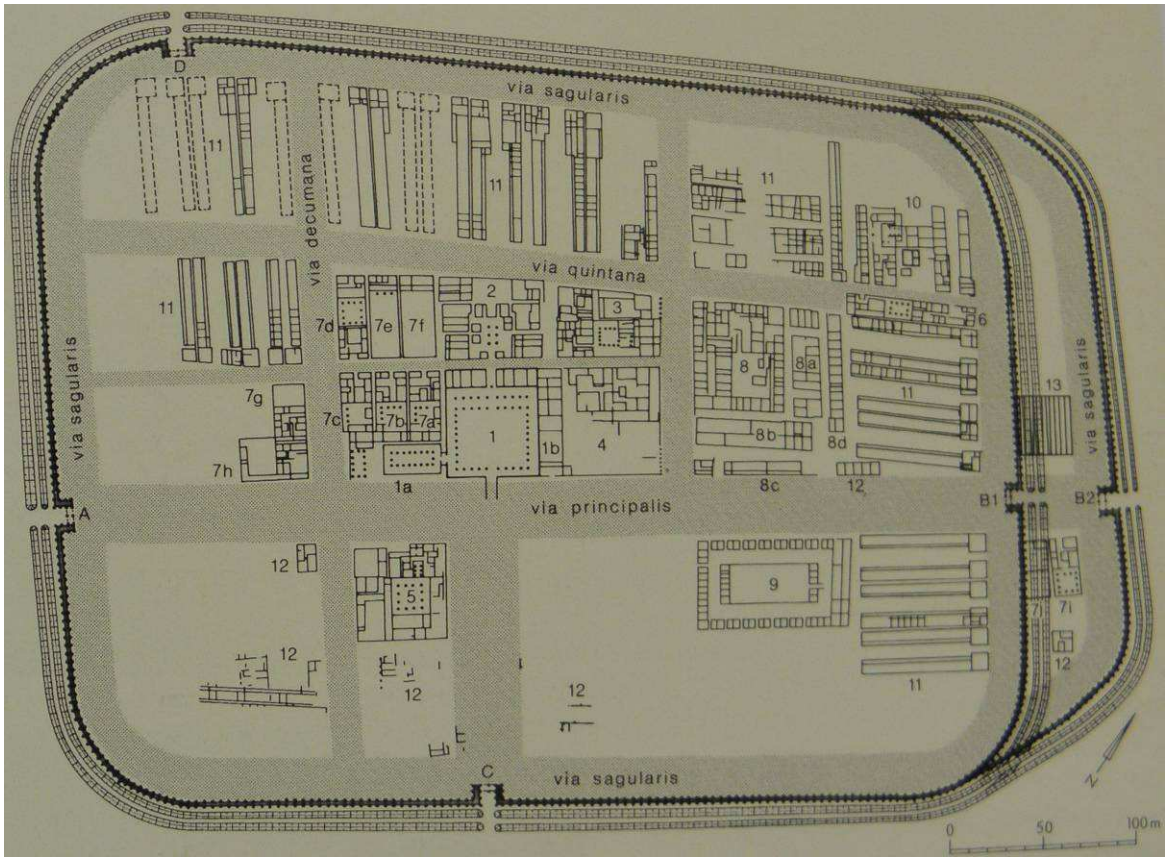
Obr. 70.

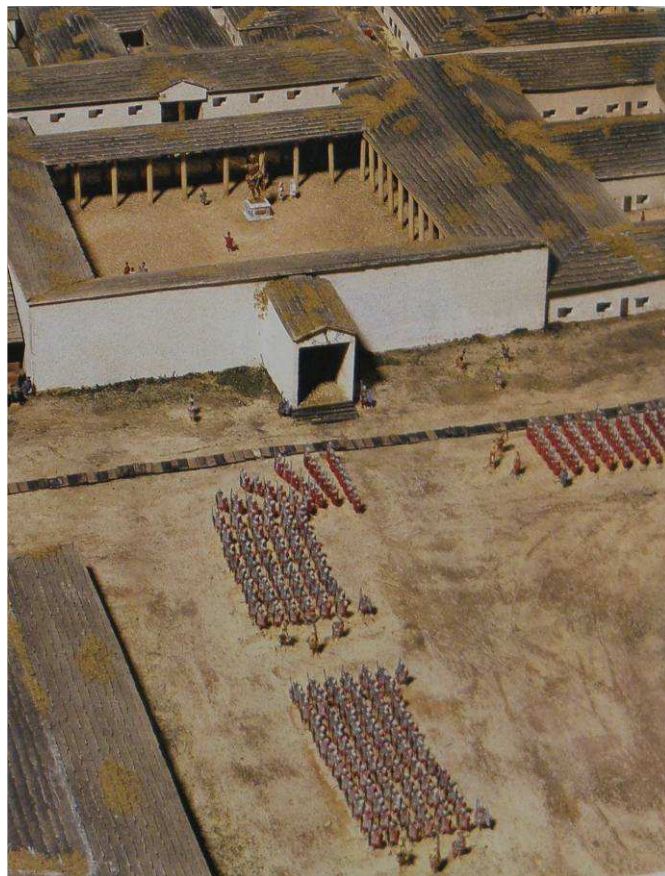
Obr. 71.

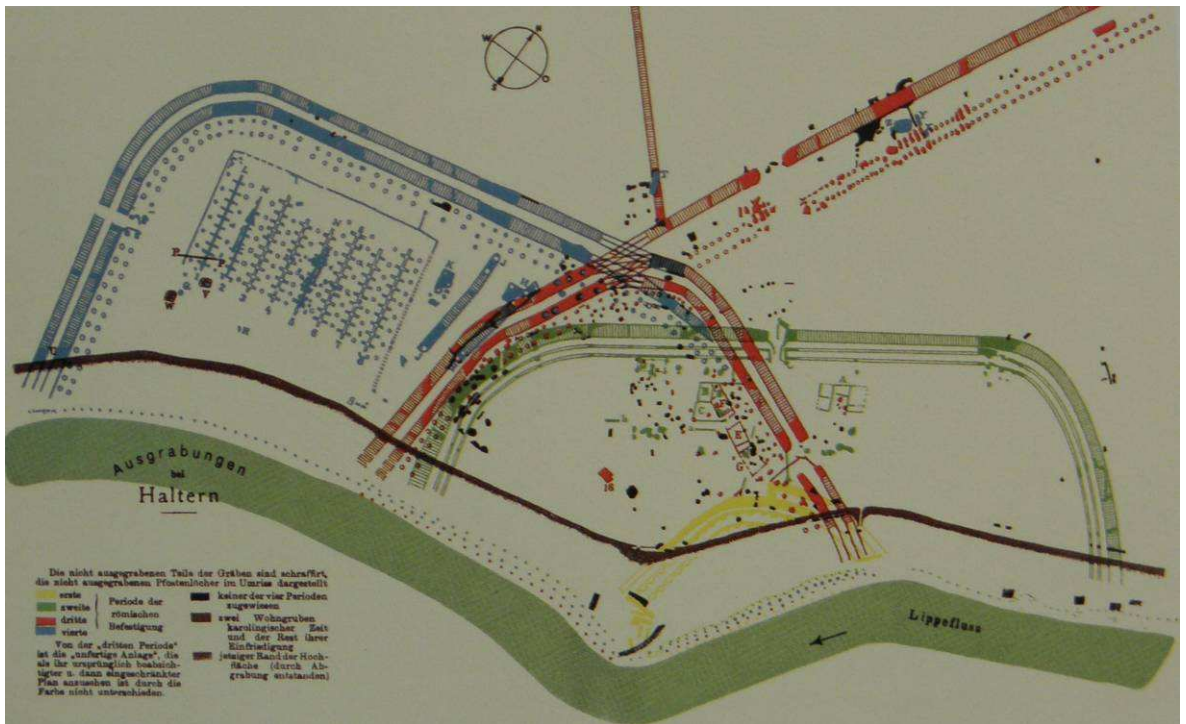
Obr. 72.

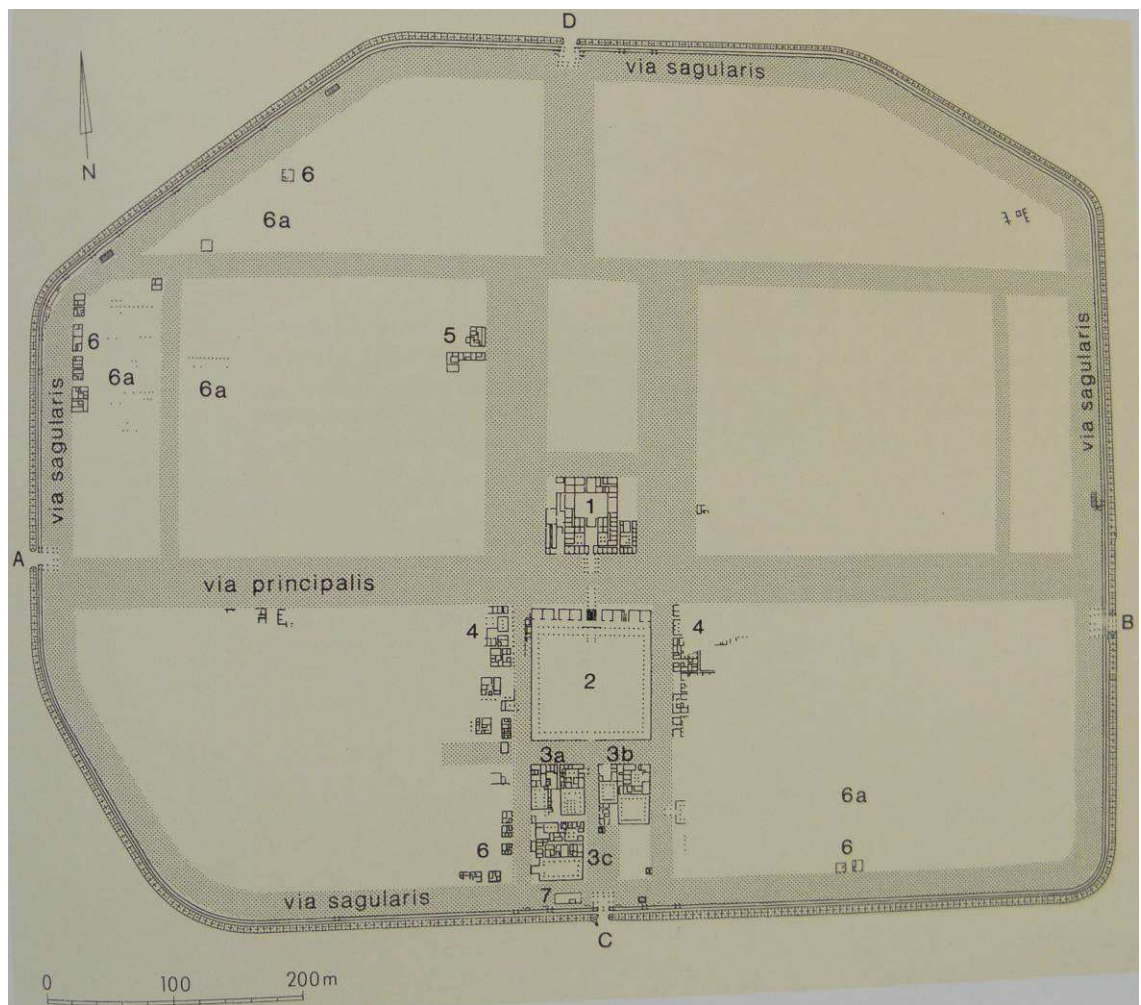
Obr. 73.

Obr. 74.

Obr. 75.

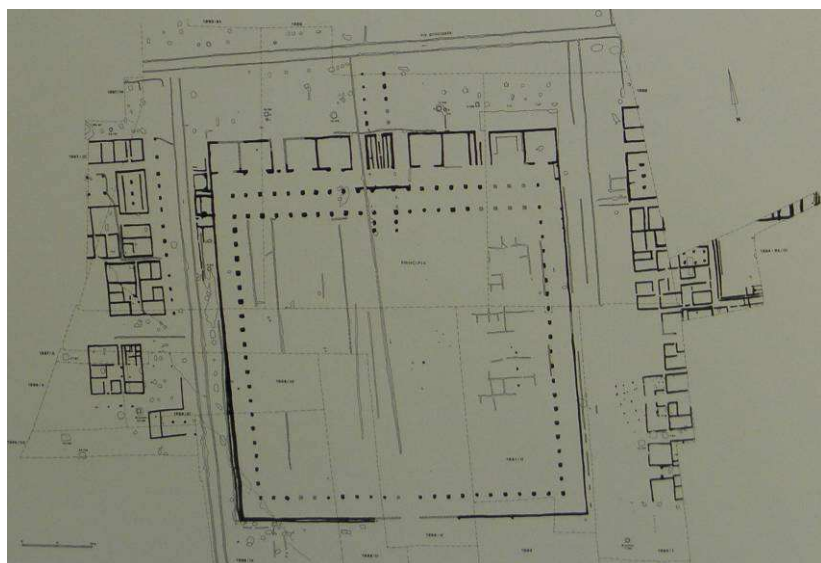
Obr. 76.

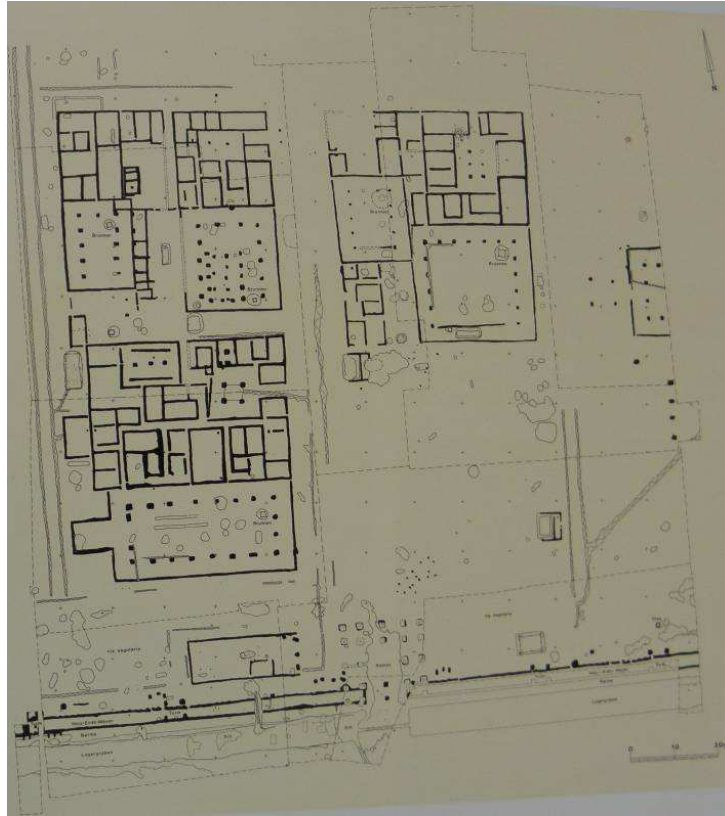
Obr. 77.

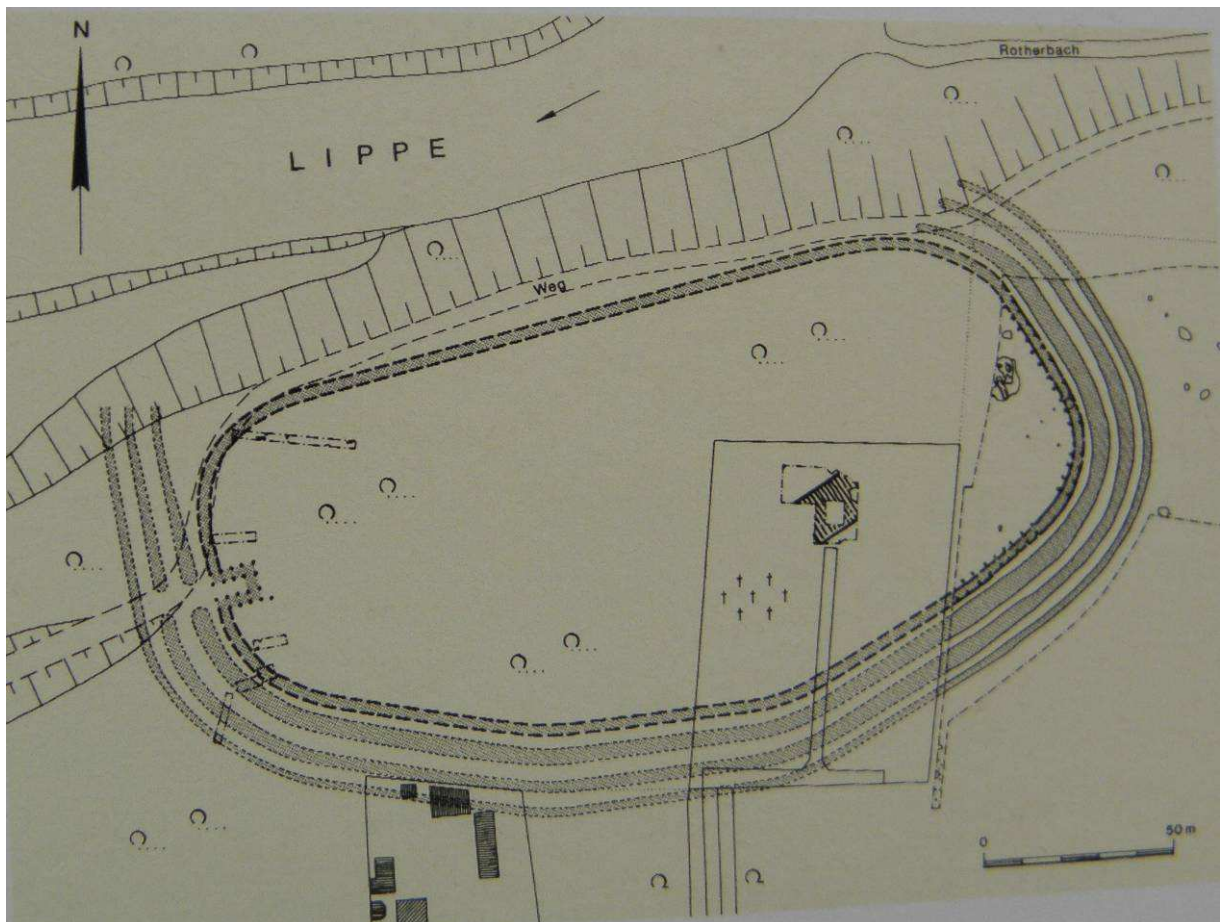
Obr. 78.

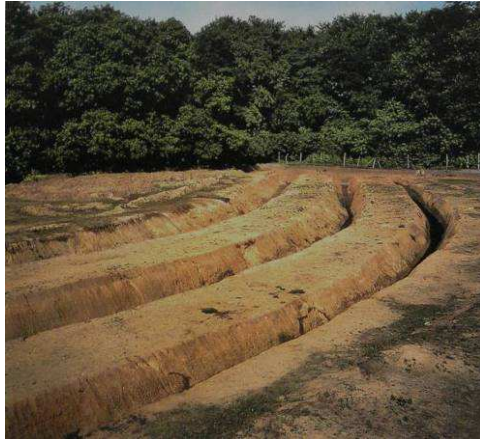
Obr. 79.

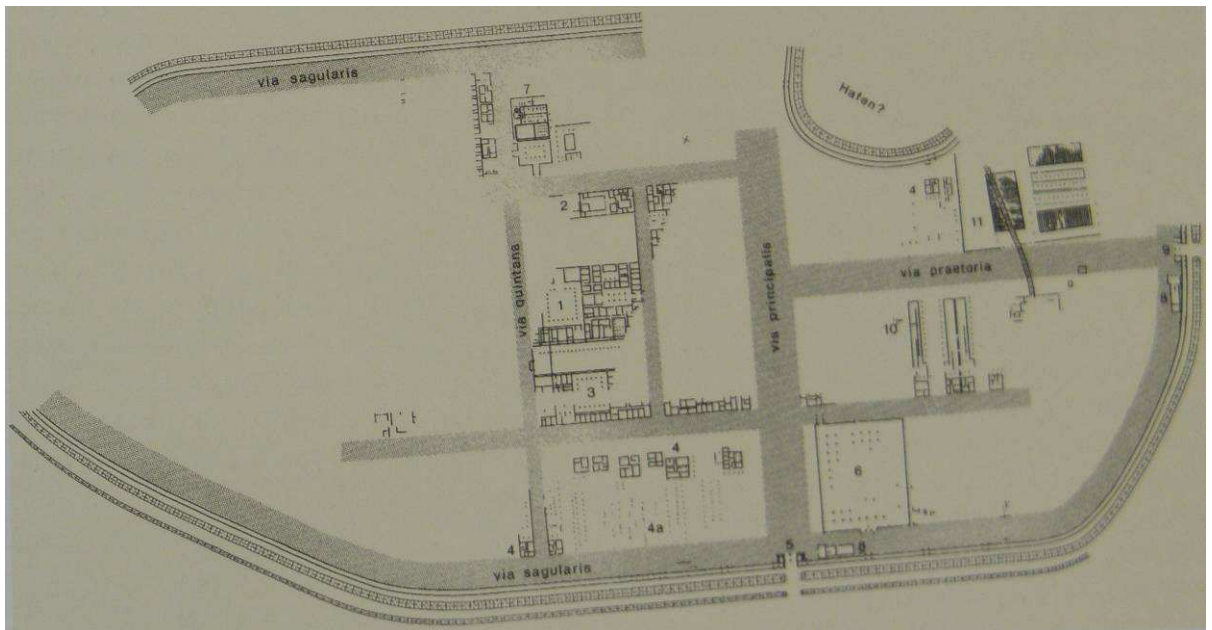
Obr. 80.

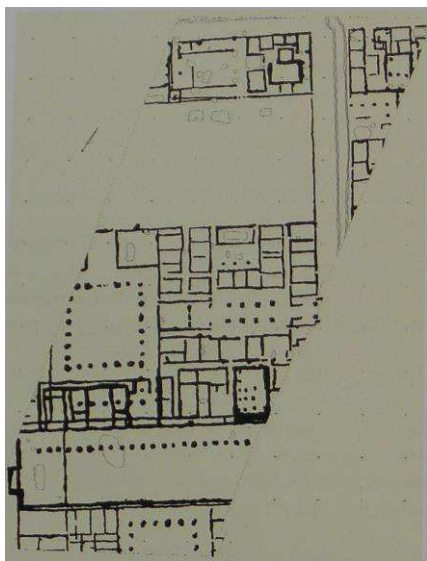
Obr. 81.

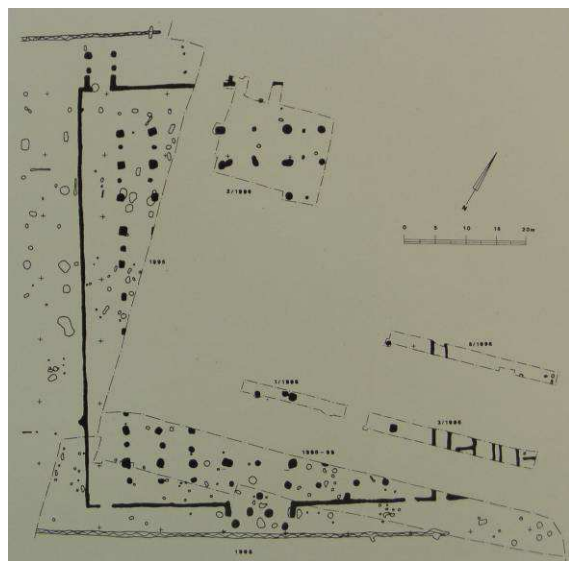
Obr. 82.

Obr. 83.

Obr. 84.

Obr. 85.

Obr. 86.